

Crumerum/Nyergesújfalu a legújabb kutatások tükrében

Schilling László,
Sörös F. Zsófia,
Jablonkai Dávid
és Novák Kristóf

Absztrakt

2017-ben a *Ripa Pannonica* magyarországi szakaszának UNESCO világörökségi jelöléséhez kapcsolódóan, *Crumerum*/Nyergesújfalu lelőhely bemutatásra irányuló látvány- és építési tervek készültek. 2017-től kezdődően geofizikai, 2018-ban régészeti kutatások zajlottak.

A Sánc-hegyen, a 2. ásatási helyszínen a korábbi alaprajzi rekonstrukció nyomán két szondát nyitottunk. A szondák a római kori tábor falának kutatása szempontjából negatív eredményt szolgáltatottak. Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy a korábbi táboralaprajz-rekonstrukció egyes részletei nem helytállóak. Az eddig gyűjtött történeti és régészeti adatok összegzésének segítségével újabb, ötszög alakú rekonstrukciós-javaslat készült.

Egy fém kislelet az 1. szondából 2. század második fele – 3. század eleje közötti katonai jelenlétre, további kisleletek az érmeikkel kiegészülve a 3. század vége – 4. század vége, esetleg 5. század eleje közötti területhasználatra utalnak. A tanulmány a hegy lábának délnyugati részén, az 1. ásatási helyszínen, valószínűleg a *vicus militaris* (tábor szomszédságában álló település) területén gyűjtött téglabélyegek ismertetésével zárul.

DOI: 10.54098/glaeba.2021.1.4

A kézirat lezárása: 2020. november 28.

GLAEBÁ • 2021/1 | 78–121

KULCSSZAVAK: CASTELLUM ALAPRAJZA,
CASTELLUM FÉM KISLELETEI ÉS ÉRMEI, VICUS MILITARIS BÉLYEGES TÉGLÁI

Bevezetés

2018 és 2020 között Nyergesújfalu, Sánc-hegy lelőhelyen a Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság (továbbiakban MNM RÖG) több intézmény közreműködésével a *Ripa Pannonica* magyarországi szakaszának UNESCO világörökségi jelöléséhez kapcsolódóan végzett terepmunkát. A régészeti szempontból kevésbé ismert lelőhelyről a nyilvánosság számára történő bemutatás céljából, a nevezési folyamat részeként látvány- és építési tervek készültek. 2018 őszén három, a tervezett építési munka által érintett helyszínen, római kori alapfalak felderítése céljából folytattunk kutatásokat. Az 1. ásatási helyszín a Sánc-hegy lábának délnyugati részén feküdt. Itt egy tervezett látogatóközpont és a hozzá tartozó parkoló területét vizsgáltuk meg. Habár a helyszín régészeti szempontból erősen bolygatott volt, mégis több római kori épület alapfalát sikerült megtalálnunk. A 2. ásatási helyszín a Sánc-hegy Duna felőli oldalán, nyugati platójának középső részén feküdt. Itt feladatunk, hogy egy acélszerkezetesre tervezett késő római, legyező alakú saroktorony formájú kilátó, római kori falcsomokhoz történő kapcsolódási pontjainak helyét meghatározzuk. A 3. ásatási helyszín a Sánc-hegy északkeleti részén egy

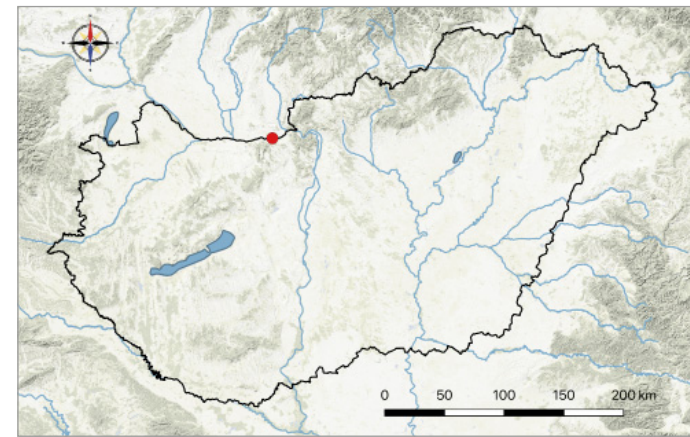
már bolygatott, növényzet és fák által erősen benőtt, mély gödörben helyezkedett el. A kutatás célja egy kőből épült négyzetes építmény nagyságának és rendeltetésének tisztázása volt. E maradványokat korábban toronyként (MRT 5 1979, 266) illetve kaputoronyként (Visy 2000, 40; Visy 2003a, 42) határozták meg. A kaputoronyként történő azonosítást, a 2018-ban zajlott alaprajzi tisztázás során sikerült megerősítenünk.

Ebben a tanulmányban a 2. ásatási helyszínen folytatott kutatások előzetes eredményeit közöljük, valamint – minden elérhető forrás figyelembevételével – a római kori tábor alaprajzát illetően újabb elméletet mutatunk be.

A lelőhely fekvése

Nyergesújfalu a Dunántúl északkeleti részén, Komárom-Esztergom megyében, a Duna jobb partján az 1735,5–1735 folyamkilométer között fekszik (1. kép). A sánc-hegyi (korábbi nevén Kálvária-hegy [Kalvarienberg], vagy Kálvária-domb [Kalvarienhügel]) lelőhely a mai város központjától délnyugati irányban terül el. *Crumerum* tábora az átlagosan 46 méterrel a Duna

főle magasodó platón található (Padányi 2009), az egykori település a hegy lábánál állt. A terület a római kor évszázadai alatt több különböző tartományhoz tartozott.¹ A lelőhely *Brigetio*/Komárom, Szöny és *Solva*/Esztergom között (Visy 1988; Visy 1989) vagy ahogy a régészeti szakirodalomban nevezik az ún. 8. limes-szakaszon fekszik (Visy 2000; Visy 2003a). A világörökségi jelölés során az RPH (*Ripa Pannonica in Hungary*) 77 (FRE RPH 2011, 286–289), később az ID Nr. 49 (FRE DL 2 2018, 641–647) azonosítót kapta.

1. kép Nyergesújfalu földrajzi fekvése (térkép: Larsson, Nicklas, MNM RÖG).

Rövid kutatás-történeti áttekintés

(Schilling László)

Már II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékirataiból is különböző római maradványokról és leletekről értesülünk, melyek 1706-ban a sánc-hegyi kuruc kori sáncok építése során kerültek elő (Rákóczi 1978, 136, 378). Bél Mátyás római érmekről, „*neves kőről és kötömbről*” tudósított (Bél 2001, 33, 100). A lelőhelyet a későbbiekben többször is megemlétték (összefoglalóan: MRT 5 1979, 266–267; Visy 2000, 40–41; Visy 2003a, 42–43). A területet érintő első ásatást 1924-ben Dr. Galánthai Balogh Albin Lajos (1887–1958), bencés főgimnáziumi tanár, az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat (fő)titkára, az Esztergomi Múzeum Régészeti Osztálynak igazgatója vezette. Terepmunkájáról a korabeli újságok is említést tettek (Ismeretlen 1924a, 10; Ismeretlen 1924b, 2), illetve ő maga is beszámolt (Ismeretlen 1927a, 333; Ismeretlen 1927b, 347). Kutatásának pontos helyszíne ma már sajnos nem lokalizálható. Az ásató tíz évvel később a Sánc-hegy oldalában egy apszisos záródású épületről írt (Balogh 1934, 47–48).

Felvetődött annak lehetősége is, hogy ez az ásatás nem a *castellum*, hanem a *canabae* (ezalatt a táborhoz tartozó *vicus* értendő) területén zajlott (MRT 5 1979, 267). Az ásatás(ok) leletanyaga az Esztergomi Balassa Bálint Múzeumban ma már nem azonosítható, továbbá terepi feljegyzések, rajzok vagy fényképek szintén nem maradtak fenn (Merczi Mónika szíves szóbeli közlése). A Sánc-hegy délnyugati lábánál 1978-ban H. Kelemen Márta egy leletmentés során – a 2018-as, 1. ásatási helyszínünk felett és mellett – többek között 12 késő római kori sírt dokumentált (H. Kelemen 1997, 399–423). E terület délkeleti szomszédságában Kövecses Varga Etelka és Merczi Mónika 2008-ban három szondaárkot nyitott (Merczi 2014). A hegy platóján az eddig egyetlen, biztosan lokalizálható és dokumentált földmunkát – az általunk végzett ásatást megelőzően – 2009-ben a Sánc-hegy északnyugati peremén és omlásveszélyes meredek lejtőjén, veszélyelhárítási munkák során végezték (Tari é. n.; Tari 2010, 295).

A tábor alaprajza a szakirodalomban

(Schilling László)

Crumerum kutatásának egyik fő kérdése az eddig részleteiben kevésbé ismert római katonai tábor alaprajza. A kuruc kori sáncok vonalát első ízben 1866. május 17-én Rómer Flóris grafitceruzával vázolta fel jegyzetfüzetébe. Ezen a rajzon a szögletes bástyákkal ellátott földsáncnak közel négyzetes formája volt. A rajzon egy rombusz alakú jelenség látható a sánctól keletre, ami egy futóárokkaal kapcsolódott ehhez az építményhez (Rómer 1866a, 129). Magyarország műemlékeit felsoroló kiadvány 1906-ban, Rómer Flóris feljegyzését tévesen „*négyszögű római vár sánczai*”-ként értelmezte (Gerecse 1906, 292; MRT 5 1979, 267).

Egy ismeretlen személy által készített rajz került Járdányi-Pauolvics István (1892–1952) régész és egyetemi tanár hagyatékából a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattárába (jelzet: 6.Ny.I.). A fekete tintával készült rajzon téglalap alakú, három sarkán bástyákkal ellátott kuruc kori sánc látható. Piros színű ceru-

zával, több ponton ásatási helyszínek kerületek megjelölésre. A rajz készítésének pontos ideje sajnos nem ismert, de írásképe alapján a 20. század első feléből származhat. Ha jelölései a Balogh Albin által vezetett ásatások helyszínét jelölik, akkor a rajz az 1920-as évek közepén, vagy második felében készülhetett, de minden bizonnyal még 1930 előtt. Elképzelhető, azonban az is, hogy a rajzoló a kőanyag bányászata miatt keletkezett falkiszedések helyét értelmezte tévesen és tüntette fel ásatási helyszíneként.

1930 júniusában Neogrády Sándor, a magyar légi régészettörténész útöröjének jóvoltából készült el az első Sánc-hegyet ábrázoló légifotó. Ez a különösen informatív felvétel kb. 1938-ban jelent meg (Princz – Teleki é. n., 288 és 289 oldalak közötti illusztráció: „A nyergesújfalusi vár és benne az ókori város építményeinek nyomai a Duna magas [fellegvári] teraszán.”). E fényképet a későbbiekben többször felhasználták (Neogrády 1950, 322 25. ábra; Gerő 1955, 425: „XVIII. századi sáncmű-maradványok [Nyergesújfalu]”; Radnai 1960, 815 1. ábra; Hrenkó 1976, 140 1. ábra; Kottra 1985, 79 (oldalszám nélkül): „Sánc-hegy: az egykori római castrum, majd kuruc kori erőd [Légi felvétel]”; Paksi et al. 2018, 52). A kép egy változata jelenleg „Római település Nyergesújfalunál” címmel online is elérhető: HM HIM jelzet: G I h 3150: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37329/>. A felvétel közzétételét követően vált egyértelművé, hogy a kuruc kori sáncok alaprajz-

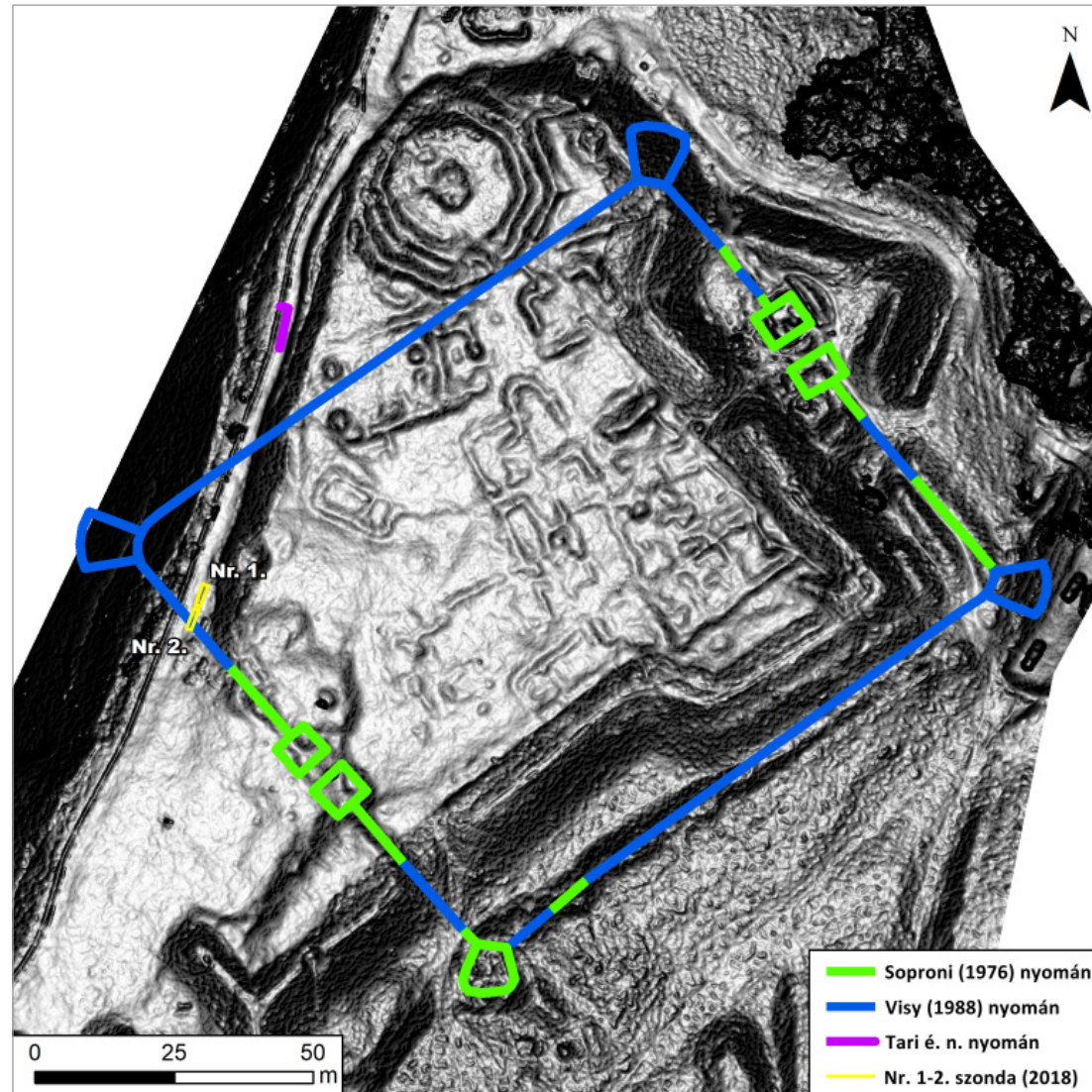
za közel háromszög alakú és a római kori táborhoz tartozó jelenségek nagy része ezen belül található. A háromszög formáról már II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékirataiban is említést tett: „Comme ces pièces de fortifications étoient en triangle, le fond étoit assez spacieux pour y faire camper une Armée.” (Rákóczi 1978, 136), azaz „Minthogy ezek az erődítési művek háromszöget képeztek, a közben fekvő tér elég tágas volt arra, hogy a sereg táborát üthessen rajta.” (Rákóczi 1978, 378). A felszínen látható negatív jelenségek többsége, valószínűleg római kori falak falkiszedéseiként azonosítható. Kb. a 2. és a 4. század közötti keletkezésük nem, vagy csak részben lehetséges. Jellemző formája alapján a tábor déli sarkán látható jelenség Constantinus kori legyező alakú saroktoronyként került azonosításra (Soproni 1976, 42–43). A római kori épületeket övező kuruc kori sáncok építési és használati ideje a történeti forrásokból pontosan ismert. Bél Mátyásnál olvasható adat alapján építését 1706. júniusában kezdték és ugyanezen év szeptember 27-én foglalták el (Bél 2001, 99). Ezt követően a császári csapatok a sáncot lerombolták.

1956 áprilisában Soproni Sándor terepbejárás során fényképeken dokumentálta a Sánc-hegy akkori állapotát, azonban az általa készített felvételeknek csak egy részét használta fel jelentésében (Soproni 1956). 1976-ban a Sánc-hegyet ábrázoló korábbi légifotó átrajzolásával és értelmezésével kutatástörténeti

szempontból meghatározó lépést tett: a feltételezett római kori falak maradványait a kuruc kori sáncoktól alaprajzi szempontból egyértelműen elkülönítette (Soproni 1976, 42). Rajzát később több esetben is felhasználták (Kovács 1999, T. 1; Vágner 2009, 14; legutóbb 2011-ben, a Sánc-hegy északi szélén felállított Sánc-hegyi Történelmi Emlékpark információs tábláján). Soproni így vélekedett a római kori tábor alaprajzáról: „...von drei Seiten regelmäßiges Viereck; die Seite bei der Donau wurde dem Terrain angepasst und ist unregelmäßig.” [„...három oldalán szabályos négyszög, Duna felőli oldala a terephez igazodik és szabálytalan.”] (Soproni 1976, 43). Ezt az értelmező rajzot Visy Zsolt egészítette ki téglalap alakúra (2. kép) (Visy 1988, 63 Abb. 50; Visy 1989, 61 48. ábra). A Visy-féle rekonstrukció szintén több alkalommal (Visy 2000, 40; Padányi 2000, 59, 80; Köning 2001, 189. számú rajz; H. Kelemen 2003, 83; Visy 2003a, 42; Padányi 2007, 36, 8. ábra), valamint újabban részben átdolgozott formában (FRE RPH 2011, 289; Gudea 2013, 639 Abb. 260, Berényi 2019, 86) jelent meg. Ennél a rekonstrukciónál azonban tisztázatlan maradt, hogy az alaprajzon kiegészített északnyugati táborfal miért vág egy nagy méretű, jelenleg a római koron belül pontosan nem keltezhető épületet. Visy rekonstrukciós javaslatának egyik fő eleme volt, hogy a tábor nyugati, 4. századi legyező alakú saroktoronnyal kiegészített sarka elpusztult, hegyomlás miatt

leszakadt (Visy et al. 2011, 65) mely a *pannoniai ripán* erózió és/vagy elbontás következtében több római kori *castellum* pl.: *Ad Statuas/Ács* (Gabler 2003, 70–72); *Vetus Salina/Adony* (Visy 2003b, 111–113); *Intercisal/Dunaújváros* (Visy 2003c, 116–118); *Annamatia/Bacracs* (Kovács 2003, 119–121); *Lussonium/Dunakömlőd* (Visy 2003d, 122–124); *Lugio/Dunaszekcső* (Gábor 2003, 130–132) esetében megfigyelhető jelenség.

Összefoglalva megállapítható, hogy az első, 19. századból származó vázlatos rajz a kuruc kori sáncok vonalát négyzetesnek ábrázolta. A századforduló környékén ezt az adatot vonatkoztatták tévesen a római kori tábor alaprajzára. Egy később készült rajz szintén téglalap alakban ábrázolta a kuruc kori sáncokat. Az első légifotónak köszönhetően sikerült biztos ismereteket szerezni: a kuruc kori sáncok közel L-alakú alaprajzot mutatnak, ezáltal egy háromszög alakú területet fognak közre. A légifotók alapján a római táboralaprajzot illetően a kutatást évtizedeken keresztül két elképzelés határozta meg: Soproni Sándor írásban a felszíni adottságokhoz igazodó szabálytalan, ezzel szemben Visy Zsolt rajzos rekonstrukciójában téglalap alakú formát feltételezett.

2. kép Nyergesújfalu, Sándor-hegy: lejtőszög elemzés a tábor feltételezett téglalap alakú alaprajzával és a régészeti terepmunka helyszíneivel (digitális adatfeldolgozás: Látos Tamás, MNM RÖG).

2. ásatási helyszín: a táborfal nyomában

(Schilling László)

A magyarországi *Ripa Pannonica* szakasz UNESCO Világörökség pályázatának előkészítése során a Sánc-hegy meredek nyugati lejtőjére kilátót terveztek. A Visy Zsolt által feltételezett, téglalap alakú táboralaprajzon nyugvó terv egy késő római korban legyező alakú saroktoronnyal kiegészült, omlás következtében leomlott nyugati táborsarkot jelenít meg. A terveket Kondor Tamás építész (C.S.Ő. Építésziroda Kft., Pécs) a 2018-ig rendelkezésre álló régészeti adatok figyelembevételével készítette (Berényi 2019, 80, 82–83). A feltételezett délkelet és északkelet felé vezető táborfalak vonalainak meghatározására, a kilátó helyének kiserkesztése céljából 2017-ben Bertók Gábor (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Régészeti Tanszék) vezetésével georadaros vizsgálatokat végeztek. A vizsgálat ezen a 3,4×20 m (68 m²) nagyságú területen (ún. 6. felület) sajnálatos módon negatív eredménnyel zárult. Azzal a céllal, hogy a tervezett kilátó a tábor nyugati sarkán – feltételezett egykori helyén – épülhessen fel, 2018-ban azt a feladatot kaptuk, hogy a korábban georadar által sikertelenül azonosított falmaradványok helyét szon-

dázó ásatással határozzuk meg. A szondák helyének kijelöléséhez újabb geofizikai vizsgálatot hívtunk segítségül. A hegy északnyugati peremén, a mai kirándulóút északkelet–délnyugat irányú vonalában Nagy László (Várkapitányság Nonprofit Zrt.) vezetésével 2018. október 29-én geoelektromos mérés zajlott. Az ekkor vizsgált nagyobb, trapéz alakú felület 38 és 60×kb. 4,85 m (kb. 238 m²) a 2017-es mérés területét teljes egészében fedte. Az ekkor jelentkező anomáliák azonosítása azonban nem volt egyértelmű: falkiszedésre és a hegy geológiai értelemben vett alapközetére egyaránt utalhattak. A vizsgálatok tehát ebben az esetben sem eredményeztek a tábor falaira vonatkozó biztos adatokat. A Nr. 1 szonda helyét ezért a Visy Zsolt féle rekonstrukció alapján, a hegy peremén, az északnyugat–délkeleti irányú táborfal feltételezett vonalában, a felszíni adottságok figyelembevételével jelöltük ki. Mivel az első alaprajzi értelmezés és a későbbi alaprajzi rekonstrukció nem georeferált fényképen alapult, ezért a szonda helyét csak közelítőleg tudtuk meghatározni. Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a szondák által érintett terület a 2009-ben zajlott veszélyelhárítási munkálatok során

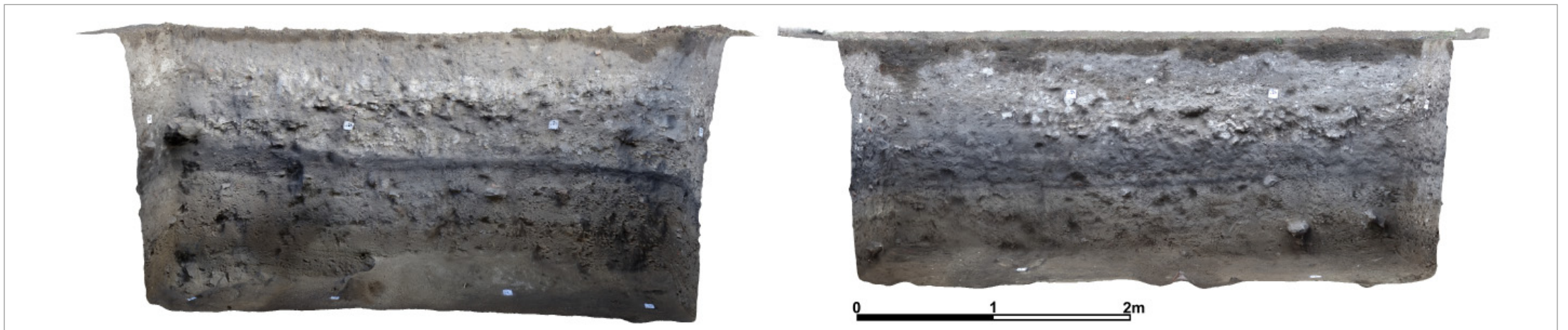
jelentősen átalakult. Ekkor egy mesterséges lépcsőt vágta a hegy peremének felszínébe, hogy egy új kirándulóutat hozzanak létre (Tari é. n.). A kirándulóúttal párhuzamosan egy betonelemekből álló vízvezető csatorna és kirándulók biztonsága érdekében fából készült korlát épült. A szondák nyitáskor a kirándulóút felszínét szabadon kellett hagynunk. A lelőhely területére vonatkozó természetvédelmi szabályok miatt a Nr. 1 szondát a tábor teraszának délnyugati lábánál, a kirándulóút tengelyével párhuzamosan, a fakorláttól 2 méter távolságra tudtuk megnyitni. A Nr. 1 szonda felülete 1×4 m volt, északkelet–délnyugati irányú hosszanti tengellyel. Mélyítésére -160 cm-ig kaptunk engedélyt. Mivel a táborfal egyértelmű nyomára nem találtunk rá, ezért az 1930-ban készült légifotó georeferált változata alapján nyitottuk az azonos nagyságú Nr. 2 szondát, a Nr. 1 szonda hosszanti tengelyében, attól 50 cm távolságra délnyugati irányban. A Nr. 2 szondát 190 cm mélységig tártuk fel (3. kép). Munkánk során részben mesterségesen meghatározott bontási részegységekkel tudtunk dolgozni: a keskeny felület miatt a megfigyelési lehetőségek korlátozottak voltak, ezért a rétegek

lehatárolása nehézségekbe ütközött. A hosszanti metszet képe alapján különböző vastagságú, közel vízszintes, bolygatatlan régészeti rétegeket vágtunk át. A rövidebb metszet felső negyedében a rétegek északnyugat, azaz a hegy pereme felé enyhén lejtettek. A felső rétegekből kis mennyiségű, falkiszedésre utaló habarcs és kőanyag került elő. Azt sajnos nem tudtuk megállapítani, hogy ez az építési anyag az egykori táborfalból, egy belső épületből, esetleg a kuruc kori sáncépítésből származik-e. Valamivel mélyebben egy fekete, hamus égésre utaló réteget figyeltünk meg. A szondákból a tábor alapítása és felhagyása közötti időszakból különböző mennyiségű római kori leletanyagot gyűjtöttünk. A rétegek előzetes

időrendje a fém kisleletek (lásd a Sörös F. Zsófia által végzett feldolgozást) és az érmek (lásd a Jablonkai Dávid által végzett feldolgozást) meghatározásán alapul. A kerámialeletek restaurálása még nem fejeződött be, ezért mindössze annyit tudunk megállapítani, hogy néhány *terra sigillata* töredék mellett, többségében szürke házi kerámia töredékei kerültek elő. A késő római időszakot néhány jellegzetes mázas és besimított kerámia képviseli. A leletanyag emellett üvegtöredékekből, téglatöredékekből, salakból, átlatsontokból és megmunkált kövekből áll. A római kori rétegek alatt a Nr. 2 szondában elértük az őskori, előzetes meghatározás alapján bronzkori réteget, melyből kerámiatöredékeket és kagylókat gyűjtöt-

tünk. Ásatásunk alatt a Sánc-hegy teljes területén engedély nélküli fémkeresőzés nyomait regisztráltuk. E tevékenység szondáinkat látszólag nem érintette.

A szondák elsődleges célja a római tábor egy alaprajzi részletének tisztázása volt. Ugyanekkor Visy Zsolttal készült interjúban tett utalással ellentétben, szondáinkban sem táborfal, sem falkiszedés egyértelmű nyomát nem találtuk (Berényi 2018, 86), ezért ebből a szempontból a kutatás nem hozott pozitív eredményt. Ennek oka abban keresendő, hogy a tábor alaprajza valószínűleg eltér a legutóbb az UNESCO Világörökség pályázatában szereplő korábbi rekonstrukciós javaslatról.

3. kép Nyergesújfalu, Sánc-hegy: Nr. 2 és 1 szondák északnyugati metszete (fotó: Jablonkai Dávid, digitális adatfeldolgozás: Látos Tamás, MNM RÖG).

Történeti és modern forrásokból szerzett újabb ismeretek

(Schilling László)

A szondák – a táborfal tekintetében – negatív eredménye okán újabb, három forráscsoporton alapuló, a korábbi kutatási eredményeket kiegészítő táboralaprjzra vonatkozó rekonstrukciós javaslatot dolgoztunk ki:

1. 18–19. századból származó történeti térképek, látképek és leírások,
2. 2009-ből és 2018-ból származó ásatási eredmények,
3. 2017–2020 közötti geofizikai és egyéb vizsgálatok segítségével.

Nem ismerjük a hegy római kort megelőző állapotát, azaz nem tudjuk, hogy a tábor építéséhez kapcsolódóan milyen mértékben alakították át a felszínt, illetve akkoriban kellett-e hegyomlás veszélyével számolniuk. A táborfalon belüli római épületekről is kevés adattal rendelkezünk. Egy meghatározó kérdés, hogy a kb. nyugat–keleti irányú katonai út *Crumerumot* hol szelte át? A ma elfogadott feltételezés szerint, a topográfiai és régészeti adatok eredményei alapján ez az út a Sánc-hegy platóján át, a tábortól délre vezetett (Bödöcs 2008, 387; Bödöcs 2016, 164). Eddig nem rendelkezünk olyan adattal, ami a Sánc-hegy

lába és a Duna partja között, római kori úthasználatot bizonyítana.

Az útra vonatkozóan II. Rákóczi Ferenc Emlékirataiból kapunk közvetett adatokat. Leírása szerint a hegy, – melyen a kurucok tábora létesült – közvetlenül a Duna partján állt: „...*la troisième hauteur étoit le long du Danube...*” (Rákóczi 1978, 136), azaz „...*a harmadik magaslat a Duna partján húzódik...*” (Rákóczi 1978, 378). A háromszögű tábor két oldalról sáncok védték, a Duna felől minden biztonnyal nyitott volt. Az északnyugat–délkeleti és az északkelet–délnyugati irányú sáncok a hegyet leginkább keleti irányból érkező támadás ellen védték, ami megfelelt a császári csapatok Esztergom irányába történő felvonulási útjának. Eszerint a korabeli út is a Sánc-hegy déli platóján keresztül vezetett.

1740 körül készült Mikoviny Sámuel Esztergom vármegyét ábrázoló kéziratos térképe a *Mappa comitatus Strigoniensis methodo astronomico-geometrica concinnata* (Bendefy 1976, 114 [eltérő jelzettel]; OSZK jelzet: TK 1094: <https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/1090/>), amely a kuruc kori erődítés körvonalát sematikusán ábrázolja. Az út ez esetben

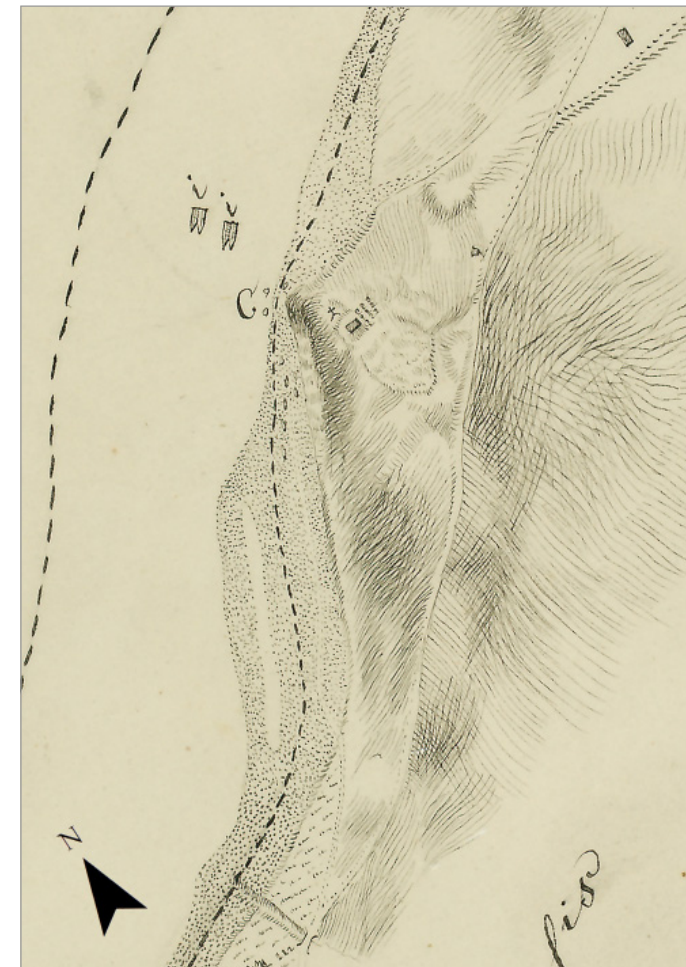
is délről kerüli meg a „*Santz*” megjelölésű területet, a Duna mentén utat nem ábrázol. Az 1769. évi Müller Ignác-féle *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae...* című térkép azonos útvonalat tüntet fel, a sáncot sematikusán, négyzetes alakban, ábrázolja (HM HIM jelzet: B IX a 513, 5. lap: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/409/view/?pg=4&bbox=290%2C-2057%2C1569%2C-1362>).

A 18. század utolsó negyedéből származik egy Szőny és Vác közötti Duna szakaszt bemutató hajózási térkép, melyen a Sánc-hegy is látható. A térkép rajzolója, vagy másolója Johann Leopold Bänhöltzel lehetett. A térképet 1771-re keltezik, de a térképlap magyarázatának 6. pontjában az 1777. évet említik. A térkép készítésének vagy másolásának ideje a 18. század utolsó harmadában vagy negyedében történhetett. Annak ellenére, hogy részletgazdagabb a fent említett megyei térképnél, a katonai jelentőségét veszített sáncokat már nem ábrázolja. Egy Duna mentén dél felől érkező út a Rábl-patak hídjánál elágazik: fő vonala a Sánc-hegy déli oldalán, a másik – ábrázolásmódja alapján kevésbé jelentős – út a Dunával párhuzamosan vezet a Sánc-hegy lábának

északi csúcsáig (C betűvel jelölve). Ez az út láthatóan nem került meg a Sánc-hegyet teljes egészében, hanem kb. a kápolna alatt, a hegy lábánál végződött. A hegytől északkeleti irányban nem látható csatlakozási pont, ahol a két út ismét egyesülne (4. kép) (Sashegyi 1979, 117–118; MNL OL jelzet: S 12 – Div. X. – No. 92. – 6.: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4554/view/?pg=7&bbox=-1828%2C-7176%2C10348%2C-224>). A térképlapon olvasható magyarázat alapján a szaggatott vonal „*Linie des Hufschlags aller Gegenzügen*” [„A hajóvontató útvonal mindkét irányban”]. A Sánc-hegy északi csúcsán C betűvel jelölt hely „*Ort der sogenannte Neudorfer Schanzberg der zum Lehuf der gegenzügen / von einer K: K: Nav: Direction den 3ten 7ber 1777 abgetrage zu werden / angefangen worden ist. Ein besonderer Plan von größeren Masstabe / zeigt die höhe, breite und Länge des neu herzustellenden Hufschlags bei. d. / e. und f ist der Hufschlag in diser Strecke bei hohem Waßer eben / falls sehr schlecht bestellt.*” [„Az úgynevezett újfalui Sánc-hegy helye, amelyet a mindkét irányú forgalom igénye miatt, 1777. szeptember 3-án egy Császári és Királyi Hajózási Igazgatóság elkezdett elbontatni. Egy nagyobb méretarányú külön terv mutatja az újonnan létesítendő hajóvontató út magasságát, szélességét és hosszát. A hajóvontató út ezen a szakaszon a d. e. és f. jelöléseknél, magas vízállásnál ugyancsak nagyon nehezen jár-

ható.”]. Nem egyértelmű, hogy a C betűs jelölés és a part között ábrázolt két kerek jelenség azonos-e az 5. képen, a hajóvontató út mentén ábrázolt kőhalomokkal, így e két kerek jelenség azonosítása továbbra is bizonytalan marad. A 4. képen látható térkép kivágaton a d, e és f jelölések nem szerepelnek, továbbá a parton látható pontozott jelölés nem a Sánc-hegyről esetlegesen leomló kőanyagot jelöl, hiszen a rajzoló minden térképlapon pontozással ábrázolta a Duna partját. A hajóvontató út és a Duna medre közötti ovális, vízzel borított felületet részben a Rábl-patakból származó hordalék alakíthatta ki (Viktorik Orsolya és Máté László szíves szóbeli közlése). A Sánc-hegy északi végén az 1731-ben épült kápolna alaprajza került feltüntetésre. Téglalap alakú, bár a kápolna rom – mai állapotában – nyugati oldalán apszisos záródású. Északi falánál, a Sánc-hegy peremén egy fából készült kereszt állt, melynek helye nem azonos a ma is eredeti helyén megtekinthető, 1864-ben állított kőkeresztrel. Az ábrázolás mellett fontos, hogy a leírásban egy *Direction*, azaz igazgatóság is említésre kerül. A 18. században indított tevékenységüknek köszönhetően kezdődött meg hajóvontató út kialakítása céljából a Sánc-hegy bontása.

A hajózási térképpel közel egy időben, a Duna bal partján, Čenkov/Csenkepuszta (SK) mellett egy további „*Ansicht des Hufschlags am Neudorfer Schanzberg...*”

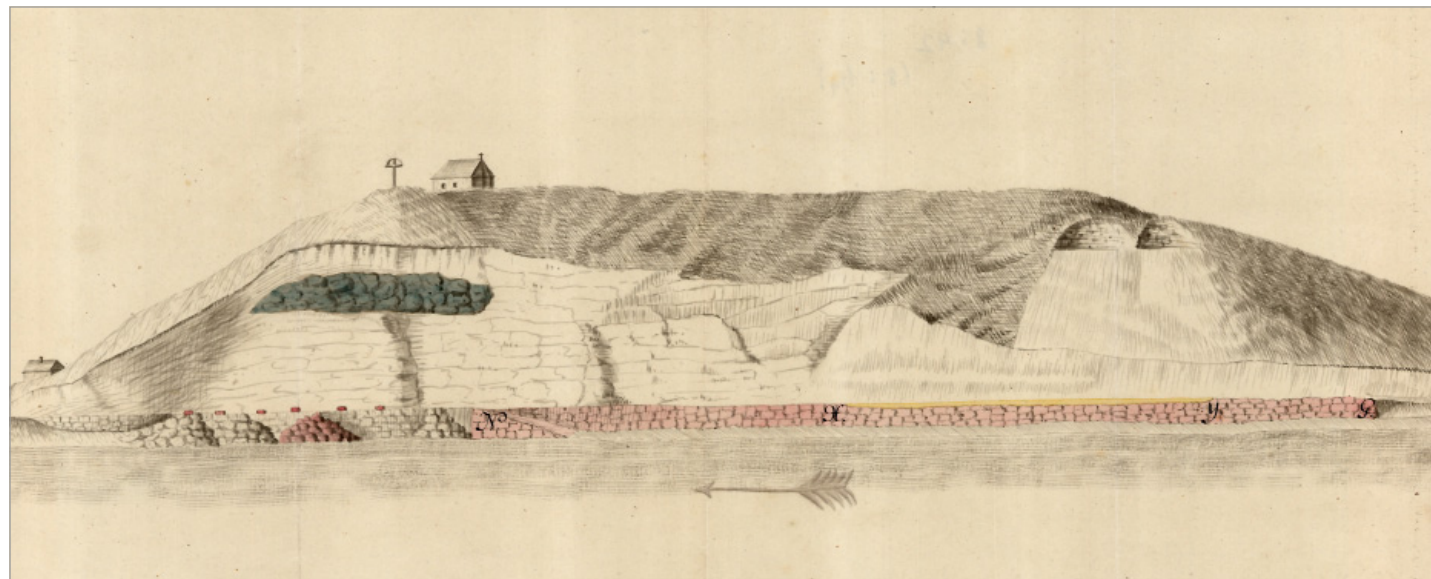

4. kép Nyergesújfalu, Sánc-hegy: „A Duna Szöny (Komárom m.) és Vác (Pest m.) közötti szakaszának hajózási térképe” (Magyar Nemzeti Levéltár: HU MNL OL S 12 – Div. X. – No. 92. – 6.), részlet.

[„Hajóvontató út látképe az újfalui Sánc-hegynél...”] című, a Sánc-hegyet északnyugati irányból ábrázoló rajz készült (MNL OL jelzet: S 12 - Div. XVI. - No. 35:1.: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/5980/>) (5. kép). Készítője, vagy másolója Carolus Hoelzel lehetett (Bendefy 1977, 59 1904.). Ez az ábrázolás eddig kevésbé volt ismert, mivel a rajta szereplő „Neudorf” (Újfalu) helynevet korábban Duna Újfaluvval (ma Győrújfalu, Győr-Moson-Sopron megye) azonosították. A részben színezett ábrázolás a hegyet kissé torzított formában mutatja be: a valóságban alacsonyabb, szélesebb. Nyergesújfalú felőli északi végének tetején egy kereszt látható. Ettől jobbra, déli irányban áll a kápolna [képi ábrázolásai: Padányi 2011, „festmény”; ma, a Sánc-hegy platójának északi részén lévő Sánc-hegyi Történelmi Emlékpark 2011-ben állított információs tábláján látható fényképen a II. világháború előtti állapotában; 1985 előtti felvételen romos falai láthatóak (Kottra 1985, 80 (oldalszám nélkül)]. Ettől jobbra/délnyugati irányban egy enyhe lanka látható. Ettől a ponttól két félköríves jelenség a plató enyhén hullámos felületű. A képi ábrázoláson, látszólag kváderkövekből álló, emberkéz által alkotott félköríves jelenségeket II. Rákóczi Ferenc leírása alapján azzal a cukorsüveg formájú hellyel azonosíthatjuk, amely a kuruc tábor egyik sarkával azonos: „Il y avoit en ce lieu deux hauteurs fort roides en pain

de sucre,...” (Rákóczi 1978, 136), azaz „Ezen a helyen két meredek, cukorsüveg alakú magaslat áll,...” (Rákóczi 1978, 378). E jelenségeket a 2009-ben zajlott veszély-elhárítási munkák során részben elbontották (Tari é. n.). Végül ettől a ponttól a Sánc-hegy délnyugati lejtője indul. A bal oldalon, a Sánc-hegy észak-északkeleti lábánál az akkori faluhoz tartozó egyik épület áll, amely valószínűleg azonos a 4. kép jobb felső sarkában látható téglalap alakú épülettel. A Duna

felől a hegy lejtőjének látszólag érintetlen felső része az északitól a déli végéig lankás, hullámos felszínű. Egy meghatározott vonalban a kereszt és a kápolna alatt kék színűre festett, köves felszín ábrázolása látható. Az eltérő színezés és jelölés minden bizonynyal különböző tulajdonságú köves felületet jelöl. A hegy lábánál futó út elsősorban piros, kisebb mértékben sárga színezést kapott. A rajz értelmezését a következő leírás könnyíti meg: „Ansicht / des Hufschlags

5. kép Nyergesújfalú, Sánc-hegy: „Ansicht des Hufschlags am Neudorfer Schanzberg...” [A hajóvontató út látképe a nyergesújfalui Sánc-hegynél] északnyugati irányból (Magyar Nemzeti Levéltár: HU MNL OL S 12 – Div. XVI. – No. 35. – 1).

am Neudorfer Schanzberg, in soweit selber 1780 von einer K: K: Nawigations=Direction herge= / stellet worden ist. / Das rothe bedeutet die dieß Jahr hergestellte Strecke des Weges von 126.Kl: Länge. Von N bis X und von Y bis G ist selber 13Sch: über das kleinste Wasser erhoben. / Von X bis Y 60Kl: in der Länge ist selber 2 ½. Sch: zu erhöhen; das Blaue die vorräthigen Steine zu dieser Erhöhung". [„Hajóvontató út látképe az újfalui Sánc-hegynél, ahogy azt 1780-ban egy Császári és Királyi Hajózási Igazgatóság kialakította. A piros az ebben az évben létesített út 126 öl hosszúságú szakasza. N-től X-ig és Y-től G-ig 13 lábbal emelkedik a legalacsonyabb vízállás fölé. X-től Y-ig 60 öl hosszúságban 2 ½ lábbal szükséges megemelni; a kék az ehhez a magasításhoz rendelkezésre álló kőanyag."]. (A hossz mértékek átváltásáról: [Bogdán 1990, 568 és 570] Kl. = Klafter [öl] = 1,89648 m és Sch. = Schuh [láb] = 31,6 cm). Az ábrázolás és a látképhez tartozó leírás segítségével megtudhatjuk, hogy az 1780-ban kialakított hajóvontatási utat, egy rendelkezés miatt azonos szintre kell emelni. Az ehhez szükséges kő nyersanyag a kék színnel jelölt területről érhető el, azaz a hegy bontásának folytatódnia kell. Az útépitéshez esetlegesen felhasznált római eredetű kőanyagra vonatkozó információval nem rendelkezünk. A kép alapján a hegy bontásának előrehaladása különböző mértékű. Azon a helyen, ahol a leszakadó táborsarkot feltételezték,

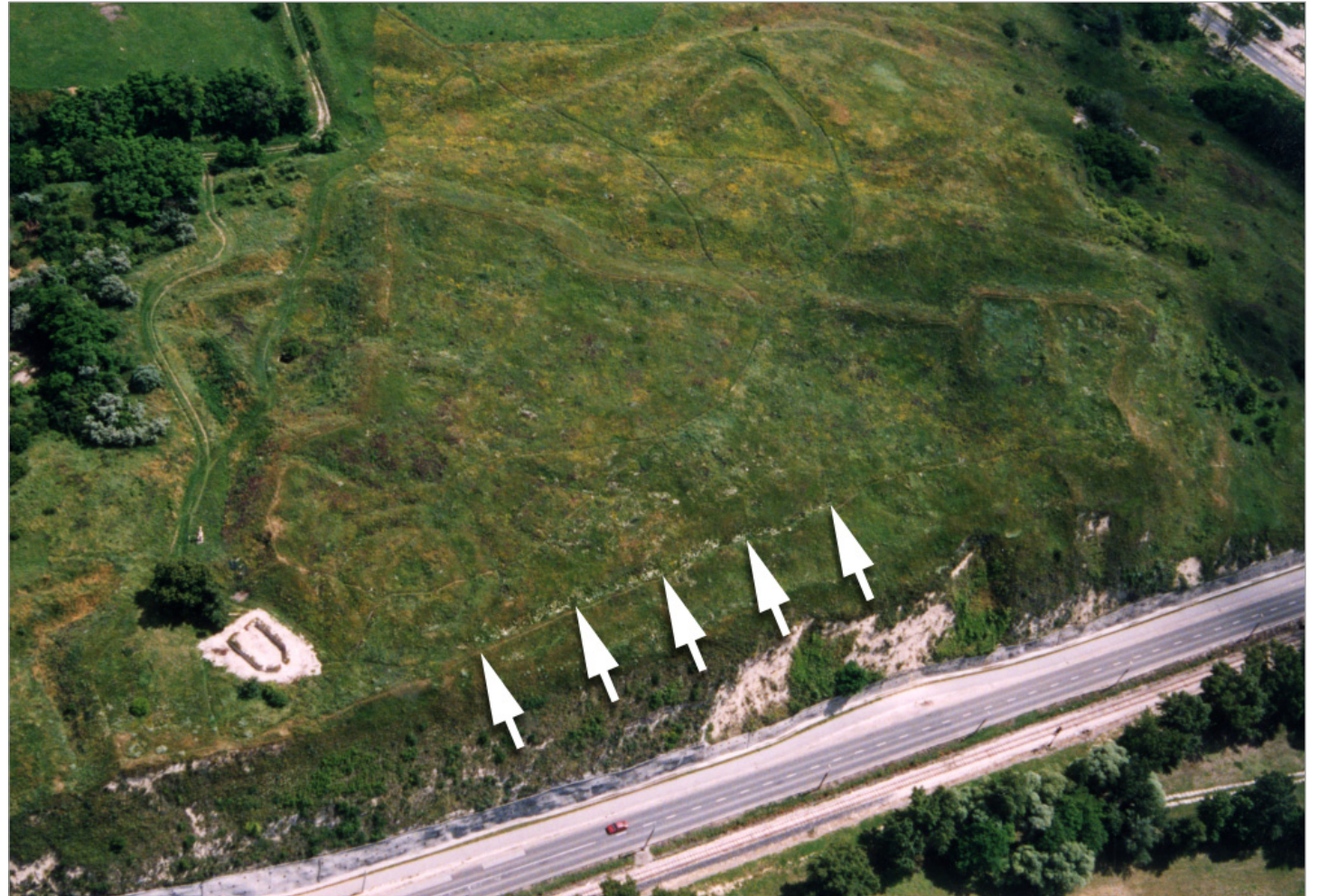
legalább a hegy felső harmada érintetlennek tűnik. Az ábrázolásból szerzett információkat Bauer János Nyergesújfalu egykori jegyzője is megerősíti: leírása szerint a régi országút a Sánc-hegyet megkerülte, valamint a bontási munkálatok összefüggtek I. Ferenc császár (1792–1835) uralkodása alatt, a hegy lába és a Duna közötti út kialakításával [Bauer 1863, 2 (oldalszám nélkül)]. A fent említett források alapján tehát a hegy bontását egy hajóvontató út létesítése miatt kezdték meg. Ez azt is jelentheti, hogy a 2009-es veszélyelhárítási munkálatokig állandó veszélyt okozó omlást, részben, vagy egészében emberi beavatkozás idézte elő. Amennyiben a hegy északkeleti oldala eme beavatkozás előtt nem, vagy nem ekkora mértékben omlott, akkor önmagában ez a tény a téglalap alakú táborsarok leszakadásának elméletét cáfolja. Habár az alsó lankák egyes helyeken a hegy magasságnak közepéig elbontásra kerültek, a tábor feltételezett nyugati sarka nem szakadhatott le a Duna irányába, mivel a hegy felső pereme – a kuruc kori sáncépítéstől, valamint a római kori kőanyag újrafelhasználására irányuló bányászattól eltekintve – geológiai értelemben eredeti állapotában maradt fenn.

Nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy milyen mértékű lehetett 1706 előtt a hegyről származó római kori kőanyag elszállításának mértéke. Az árkok és falkiszedések alapján, melyek részben a kuruc kori

sáncokat vágják, biztos, hogy a nyersanyagot a sáncok elestét követően is bányászták. Utóbbi felvetést egy 19. századból származó adat is megerősíteni látszik. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának leltárkönyvében (1872, 364. Folyó szám 1562, 16/XI. A régi leltár szerinti számok 273/1872 1 és 273/1872 2.; FMRU 1999, 423: a második éremet 273 1872 2 leltári szám alatt említi) római kori érmek lelőhelyeként „Nyerges-Ujfalu. kőbánya.” szerepel. Mivel Nyergesújfalu területén nem volt korábban kőbánya, ezért a megnevezés utalhat akár a Sánc-hegy római kori emlékeiből származó kőanyag kitermelésére, akár a hegyoldal útépitéshez kapcsolódó bontásra is. Az építőanyag másodlagos felhasználásának egyik ma még látható példája a korábban említett, Sánc-hegy platójának északi sarkában 1731-ben épült Szentháromság kápolna. Még a II. világháborúban megsérült, folyamatosan pusztuló rom falszövetében könnyen azonosíthatóak a római kori téglák és megmunkált kövek, amelyek minden bizonnyal a tábor építőanyagából származnak. A kápolna rom északi előterében, az Emlékpark 2011-ben felállított fa asztalai és padjai közötti időszakos tűzrakóhelyek már másod-harmadlagos felhasználás keretében kerülnek kialakításra, felgyorsítva ezzel az állagromlást.

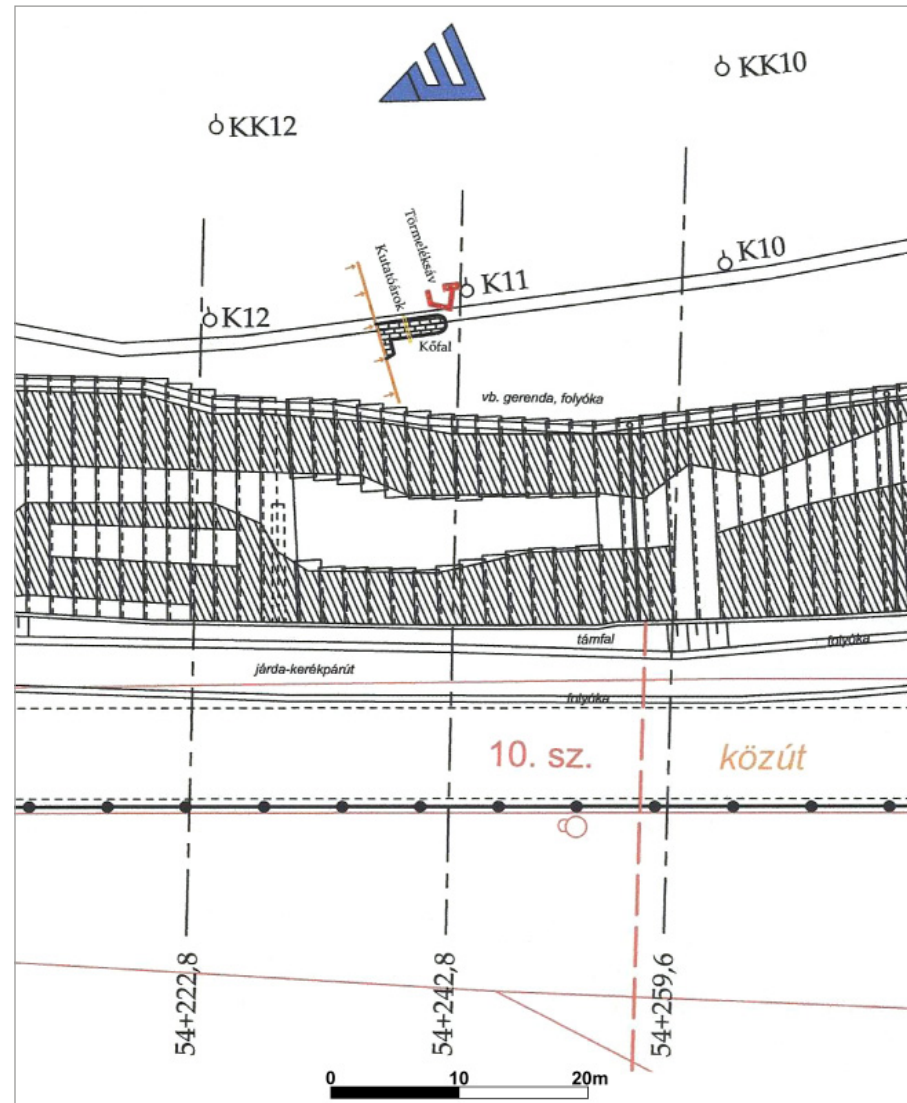
Az alaprajz értelmezéséhez és a rekonstrukcióhoz felhasznált légifotókon, több ponton a táborfalak

elbontása során keletkezett falkiszedések nyomait láthatjuk. A Neogrády Sándor által 1930-ban készített felvételen kb. 91 m hosszúságban felismerhető a tábor északnyugati falának vonala: az északnyugat-délkeleti irányú táborfal vonalának meghosszabbítása és a nyolcszögletű kuruc kori ágyúállás nyugati oldala között. A jelenség egy 2004-ben készült légi-fotón még jól azonosítható volt (6. kép). Annak ellenére, hogy 1998-ban a Sánc-hegy oldalát védelem alá helyezték, ugyanebben az évben a lábánál húzó-dó utat a hegy irányába tovább bővítették (Padányi 2000, 278). Az omlásveszély megszüntetésére geotextiles módszerrel tett kísérlet hatástalannak bizonyult (Balogh et al. 2014, 69, 2. ábra), ezért a hegy oldalában 2009-ben nagyszabású veszélyelhárítási munka zajlott. Ezzel párhuzamosan a koronaélen történt beavatkozások a felszínt jelentős mértékben átalakították (Tari 2010, 295), csökkentve ezáltal a

6. kép Nyergesújfalu, Sánc-hegy: a lelőhelyről 2004. június 27-én készült légifotó. A nyilakkal jelölt köves sáv a római tábor feltételezett északnyugati falának vonala (fotó: László János, Civertan Grafikai Stúdió Bt., https://www.civertan.hu/legifoto/gallery_image.php?id=5097).

későbbi geofizikai kutatások lehetőségeit. Tari Edit ásatási dokumentációjából tudjuk, hogy a nyolcszögletű kuruc kori ágyúállás nyugati oldalán egy kb. 5 m hosszú és kb. 1 m széles, északkelet–délnyugati irányú falkiszedés került feltárássra, melyből egy rövid falszakasz ágazik el nyugati irányba (Tari é. n.). Tájékozása és szélessége alapján, továbbá korábbi légi-fotókon tett megfigyelések nyomán feltételezzük, hogy Tari a Duna felőli oldalon az egykori táborfal rövid szakaszát találta meg (2. és 7. kép). Mivel a felszínrajzon északnyugat–délkeleti irányban kevés mérési pont áll rendelkezésre, ezért ebben az irányban a jelenségeket nem tudjuk pontosan georeferálni (8. kép). A 2017-es georadaros mérések nem szolgáltatottak pozitív eredményeket, mivel a kutatást végzők – nem tudván a 2009-ben végzett munkálatokról – vizsgálatukat az újonnan kialakított felszínen, a táborfalon kívül végezték. A 2018-as geoelektromos mérések – hasonló eredménnyel – szintén a táborfalon kívül, részben ugyanezen a felületen zajlottak.

7. kép Nyergesújfalu, Sánc-hegy: 2009-ben készült helyszínrajz részlete. K12 és K11 között egy kőfal sematikus ábrázolásával (Tari 2009 é. n. nyomán, felmérés: Bánkúti Endre).

Új rekonstrukciós javaslat

(Schilling László)

Solva/Esztergom esetében Tóth Endre vetette fel, hogy a korai négyzetes alaprajzú tábor nem a Várhegyen, hanem valahol a hegy lábánál kell keresni. A korábbi ásatásokból származó leletanyag feldolgozása azonban azt bizonyítja, hogy a korai és a késői tábor azonos helyen – a Várhegyen – állt. Szabálytalan alaprajzának analógiájaként *Crumerum*/Nyergesújfalu táborát említik, azonban erre vonatkozó további adatokat nem sorolnak fel (H. Kelemen – Merczi 2019, 98). *Crumerum* táborának alaprajza, keleti szomszédjában fekvő *Solva* táborához hasonlóan, nagy valószínűséggel eltér a leggyakoribb, téglalap alakú táboralaprajzoktól. Jelenleg úgy tűnik, hogy az építők mindkét esetben igazodtak a szabálytalan felszíni adottságokhoz.

Crumerum esetében ez az alaprajz a következőképpen vázolható fel:

A délnyugati oldalon álló táborkapu helye és mérete korábbi légifotók és modern geofizikai felmérések segítségével egyértelműen azonosítható. E kapu délkeleti tornya és a tábor déli legyező alakú saroktornya közötti távolság (a_1), ahogy az a légifotók alap-

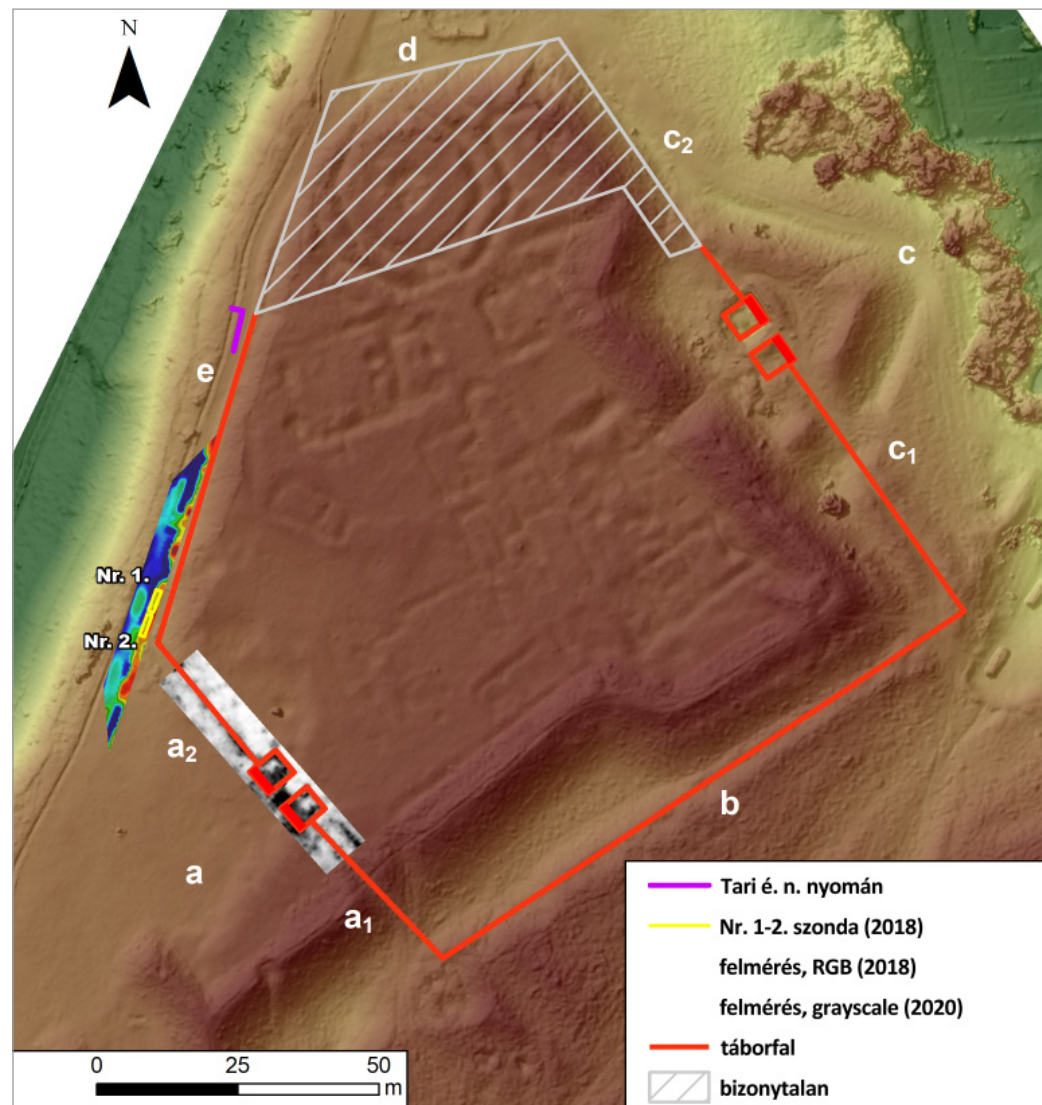
ján feltételezhető kb. 34 m hosszúságú. Ugyanezen kapu északnyugati kaputornyától, a Duna irányában egy kb. 28 m hosszúságú fal vonalát valószínűsíthetjük (a_2). Utóbbi fal északnyugati végződésénél a tábor egy tompaszögletű bezáró sarkát feltételezzük. A délnyugati (a) táborfal, geofizikai mérések alapján kb. 13,5 m szélességű, egynyílású kapuval együtt összesen kb. 75,5 m hosszúságú lehetett. Az északkeleti kapu helyének meghatározása részben légifotók, részben geofizikai vizsgálatok, végül 2018-ban északnyugati tornyának alapfalait érintő hitelesítő ásatás segítségével történt. A szemben lévő (délnyugati) kapuval azonos módon egynyílású, négyzetes tornyokkal ellátott kapu lehetett. Ha a légifotókon látható b fal vonalát északkelet felé, a c fal vonalát meghosszabbítjuk a délkeleti kaputorony feltételezett csatlakozási helyétől (c_1), akkor metszéspontjukban megkapjuk a tábor délkeleti sarkának feltételezett helyét. Igen valószínű, hogy – a déli sarokhoz hasonlóan – a késő római időszakban a keleti táborosarkot is legyező formájú bővítéssel láthatták el. E rekonstrukció alapján a b fal hosszúsága kb. 111 m. Ha a

kb. 54 m hosszúságú c_1 falszakaszt az északnyugati kaputoronytól északnyugati irányba tükrözzük (c_2), akkor a tábor északi sarka kb. a kápolna rom délkeleti sarkánál, a kuruc kori nyolcszögletű ágyúállástól északkeleti irányban keresendő. Ma ezen a helyen egy közel félkör alakú, enyhén domború jelenség látható a felszínen. Ebben az esetben lehetséges, hogy egy késő római kori, legyező alakú saroktorony maradványáról van szó, ahogy ezt a korábbi kutatás a déli táborosarknál is valószínűsíti. Ezáltal a c fal feltételezett hosszúsága kb. 121,5 m lenne. A kuruc korban végzett földmunkák okozta beavatkozás miatt a római tábor északi része a legkevésbé ismert. A nyolcszögletű ágyúállás északi oldala és a kápolna rom déli fala között sejthetjük a tábor ötödik, délnyugat-északkeleti irányú, kb. 41 m hosszúságú falát (d). E feltételezés alapján – a korábbi téglalap alakú táboralaprajz rekonstrukciós javaslattal ellentétben – a kuruc kori ágyúállástól délre, a d fal vonala nem vágja, hanem párhuzamosan fut egy nagy méretű, római kori épület falával. A római tábor ötödik sarka valahol a kb. 102 m hosszúságú e és a

d fal vonalának metszéspontjában, a kápolna romtól délnyugatra, a lőállás északnyugati oldalán állhatott. Az ötszögű tábor területe 11 596–13 470 m² (4,6–5,34 *iugera*) között lehetett (8. kép).

Különböző vizsgálati módszereknek köszönhetően a tábor két (délnyugati és északkeleti) kapujának helye biztosan ismert. A *b* fal vonalának közepén, a római kori országút irányában egy harmadik (délkeleti) táborkapu is feltételezhető, de ennek igazolásához jelenleg nincsenek adataink. Amennyiben a római tábor négy kapuval rendelkezett, akkor a negyedik (északi) kapunak a *d* falszakaszon kellett állnia, mivel a hegy platójának peremén álló *e* falszakasz nem volt alkalmas egy funkcionálisan használható kapunyílás kialakítására.

A megszokottól eltérő, szabálytalan alaprajzi rekonstrukciós javaslatunk szerkesztési szabályosságokat mutat. A tábor egyetlen falának pontos hossza sem ismert. A felsorolt adatok mindössze az arányok érzékeltetését szolgálják: az északi (*d*) fal feltételezett hossza kb. 1 *actus* (35,56224 m) a délnyugati (*a*) fal kb. 2 *actus* a további három falszakasz az északkeleti (*c*), délkeleti (*b*) és északnyugati (*e*) oldalakon kb. 3 *actus*. Eszerint a tábor falainak egymáshoz viszonyított aránya 1:2:3:3:3.

8. kép Nyergesújfalu, Sánc-hegy: terepmodell a tábor új alaprajzi javaslatával és a régészeti terepmunka helyszíneivel (digitális adatfeldolgozás: Látos Tamás, MNM RÖG).

A Nr. 1–2. szondák fém kisleletei

(Sörös F. Zsófia)

A következőkben a Nr. 1. szondából előkerült, pontosabb keltező értékkel rendelkező viseleti elemek kerülnek bemutatásra.

A kisleletek közül a Klosterneuburg-típusba sorolható katonai övveret tekinthető a legidősebbnek (*Kat. Nr. 1*), mely a 2. század közepétől a 3. század elejéig volt használatban. Jellemzője a félplasztikus kereszt formájú középtag, melynek szárai négyszögletesen egymásba csatlakozó indamotívumokban folytatódnak tovább. A tárgy tipologizálását Thomas Fischer végezte el, aki a Klosterneuburgban (A) előkerült teljes övgarnitúra alapján határozta le a típust (Fischer 2012, 122). A veretnek több formai variánsa létezik, a *Crumerumban* előkerült töredék legközelebbi párhuzamai *Brigetio/Szőnyből*, továbbá Ausztria területéről *Carnuntum/Bad Deutsch-Altenburgból*, *Deutschkurzból*, *Halbturnból* és *Gurinából* ismertek (Jobst – Ditmar-Trauth 1992, 285; Hoss 2014, 170–172). A motívumkincs használatában az ún. kelta reneszánsz fogható meg, mely feltételezhetően az angliai területekről, közel másfél évszázadnyi szünet után indult útjára. A továbbélés kapcsán elképzelhető, hogy organikus anyagokon (fa, bőr, textil) a díszítő-

elemek hiátus nélkül használatban lehettek. Nem ez az egyetlen tárgytípus, melyen keltizáló motívumok jelentek meg: az áttört trombita, inda és pelta elemek övveretek mellett csatokon és lószerszámmal is feltűnnek. A tárgyak előkerülési helyei főként azok a Felső-Rajna-vidéki és *raetiai castellumok*, ahova a szolgálatot teljesítő katonák *Britanniából* kerültek besorozásra (Oldenstein 1977, 203–207; Willburger 2012, 444–445). Stefanie Hoss római katonai övekkel foglalkozó doktori disszertációjában a Klosterneuburg-típusba tartozó övek elterjedése alapján felveti annak a lehetőségét, hogy valahol a Duna mentén, az *Abusina/Eining* (D) és *Carnuntum/Bad Deutsch-Altenburg* közötti szakaszon egy ilyen övvereteket készítő műhely működhetett (Hoss 2014, 170–171). Egy *pannoniai* műhely pontosabb lehatárolását teszi azonban lehetővé egy *Brigetióból* előkerült rontott övcstötredék is, melyről az öntőcsap már nem került eltávolításra (Hampel 1891, 282–283, 5a.). A *Crumerum castellumából* származó darab rávilágít arra, hogy számolnunk kell a tárgytípus keletre felbukkanásának lehetőségével. A *Brigetióból* és *Crumerumból* származó leletek felvetik annak kérdé-

sét, hogy a verettípus elterjedését feltűntető eddigi térképek vajon a tényleges előfordulást mutatják, vagy *Carnuntumtól* keletre vannak-e további publikált, de figyelmen kívül hagyott darabok.

A Nr. 1 szondából egy pecsét- (*Kat. Nr. 2*) és egy pántgyűrű (*Kat. Nr. 3*) került elő. Utóbbi a Facsády Annamária által kidolgozott tipológiai rendszer alapján a 2–3 mm vastagságú, pántból hajlított, zárt gyűrűk csoportjába, a 9. típusba sorolható. Használatát nehéz szűkebb időhatárok közé szorítani. Párhuzamai általában olyan sírokból kerülnek elő, melyek mellékletei nem tekinthetők gazdagnak (Facsády 2009, 29–32, T. 1). A *crumerumi* darab oválisán megnyomódott, megtört, illesztése elvált. A pecsétgyűrű ugyanebben a tipológiai felosztásban a változatos kialakítású 4/a típusba tartozik, akárcsak a vésett kővel vagy azt utánzó fejű díszítéssel, továbbá a váll indításánál két-két granulált gömböcskével vagy azt imitáló kialakítással rendelkező gyűrűk. A *crumerumi* lelet bronzból készült, hiánytalanul megmaradt, pszeudogranulációs, kerek fején negatív – rákot/homárt? utánzó – minta került kialakításra. A 4. század végén, 5. század elején lehetett használatban. Legközelebbi

párhuzama Kövecses Varga Etelka és Merczi Mónika Sánc-hegy lábánál 2008-ban zajlott ásatásáról ismert (Merczi Mónika szíves szóbeli közlése). Hasonló ékszer Szentlászló, Szentegyedpuszta 5. sírjából származik, ahol a bronzgyűrű fejének közepén kerek bemélyedéssel két, egymással szemben elhelyezkedő, rovátkolt testű hal/rák került megformázásra (Dombay 1957, 232, 29. T. 7). Egy további *Intercisa*/dunaújvárosi darabon jól megfigyelhető a *crumerumi* gyűrűn kivehető hasonló rovátkolt díszítés, de a minta értelmezése nehézségekbe ütközik. Ugyaninnen ismert egy rákot/skorpiót imitáló gyűrű is (Alföldi 1957, 417, 78. T. 8 és 9). A budaörsi vicus temetőjének 443. sírjából származó pecsétgyűrű feje véséssel, közepén egy ponttal volt díszítve (Ottományi 2016, Abb. 61, 123, 217, T. 41/2). Újrafelhasznált darabként került elő egy hasonló, pszeudogranulációval díszített gyűrű, a *Gorsium*/táci ún. *cardo-maximus* menti temető 1995/8. avar kori sírjából (Schilling László szíves szóbeli közlése).

Érdekes a szondák leletanyagában egy fülkanalas hajtű jelenléte, hiszen a tárgy inkább a női viselethez köthető (*Kat. Nr. 4*). Egyelőre kérdéses, hogy a bronzból készült, letört végű tű hogyan került a katonai környezetbe. Felbukkanásukat a *castellum* területén a civil lakosság 4. századi beköltözésével is lehet magyarázni (Kovács 1999, 166–169), ennek eldöntéséhez azonban további kutatásokra van szükség. Fontos

megjegyezni, hogy nem ez az egyetlen fülkanalas hajtű a *castellum* anyagában, hiszen a partfal 2009-ben történt megerősítésekor előkerült még egy ebbe a típusba sorolható darab (Tari 2010, 295). *Solva*/Esztergom, Várhegyről is ismert egy gyűrűköteges közelebbi párhuzam (H. Kelemen – Merczi 2019, 169, 292, *Kat. Nr. 654*, T. 59 és 88). Jellegzetessége a kb. 10°-ban megdöntött kisméretű kanálka, ezalatt vésett fenyőágminta került kialakításra. A hajtű testét kb. szárnak feléig többszörös gyűrűkötegek tagolják. A *Crumerumban* előkerült tűhöz hasonló példányok előfordulása egységes képet mutat. Általában elmondható, hogy a díszített fejű tűk lelőkörményeiről tudunk a legtöbbet, jellegzetesen késő római női sírok mellékleteiként a fej mellől kerülnek elő (Bogád; *Solva*/Esztergom, Bánomi-dűlő; *Intercisa*/Dunaújváros, Öreg-hegy; Tokod, Erzsébetakna; Csákvár). A *pannoniai* leletanyag legfrissebb gyűjtését Bózsa Anikó adta közre doktori disszertációjában, melyben részletesen tárgyalta a tárgytypus egyéb kontextusokban (orvosi felszerelések, kozmetikai készletek) való előfordulását is. Munkájában rámutat arra a lehetőségre, hogy a tűk formájából (pl. hossz, tű végén kialakított hurok) következtetések vonhatók le a tűk pontosabb funkcióját illetően. A rövidebb, vaskosabb, díszített tűket inkább hajtűkként vagy fátyoltűkként használhatták (Bózsa 2016, 217–227). Ezzel megegyező funkciója lehetett a szondából előkerült tűnek is.

A deformálódott kisméretű bronztöredékek mellett, egy rozettamintával és szélén poncolt pontsorral díszített vékony bronzlemez (*Kat. Nr. 5*) is előkerült a Nr. 1. szondából. Funkciója egyelőre kérdéses, elképzelhető, hogy egykor egy pántkarkötő része lehetett. Utóbbi feltételezéssel megegyező használatú, hasonló példány ismert Tác, Margittelep 4. századi temetőjéből (Lányi Vera ásatásából, Schilling László szíves szóbeli közlése). A *crumerumi* töredék kapcsán ez az értelmezés nem minden kétséget kizáró, mivel a pontsor felett a lemez nem lekerekített, hanem éles felületű. Bár a tárgy interpretációja jelen esetben bizonytalan, pontosabb keltezéséhez támpontot ad a beütött motívum, mely bepecsételt formában elsősorban a 4. századtól, az 5. század elejéig keltezhető késő római szürke kerámiákról ismert (*Intercisa*/Dunaújváros, Tokod). Lányi Vera vetette fel annak lehetőségét, hogy a formakincset a késői *sigillatákról* másolhatták le (Lányi 1981, 82. Abb. 24), míg Korom Anita a Barbaricumban előforduló pecsételt kónikus aljú táljain megjelenő hasonló díszítések kapcsán megjegyzi, hogy utóbbi hipotézist a lelőhelyeken nem támasztják alá a *sigillata* és pecsételt kerámiák arányszámai. Az edények használatát a 3–4. századra keltezte (Korom 2015, 174, 177–179).

A gyűrűk kivételével a fent ismertetett tárgyak a Nr. 1. szonda égett rétegéből kerültek elő. A fülkanalas hajtű és a díszített bronz lemeztöredék a 4. század

végi és 5. század eleje közötti keltezését támasztják alá. Innen (STR 121) 335–375 között vert érmek (*Kat. Nr. 9, 10, 12 és 16*) származnak. Ugyanebben az időszakban került földre a korábbi, Klosterneuburg-típusú övveret is. Bár a gyűrűk ennél a rétegnél mélyebbről származnak, a pszeudogranulációs gyűrű esetében szintén 4. század végi és 5. század eleje közötti keltezés valószínűsíthető (Ottományi 2016, 292), ahol (STR 124) 364–378 között vert érmet (*Kat. Nr. 17*) találtunk. E két réteg közötti feltöltődésnek (STR 123) legkésőbb néhány évtized alatt meg kellett történnie. Éremanyagát 270/286–375 közötti veretek (*Kat. Nr. 6, 7, 8, 13, 14 és 18*) alkotják.

A Nr. 1–2. szondák érmei

(Jablonkai Dávid)

Szondáink érmei csak egy részét képezik a 2018-as ásatások során előkerült anyagnak. A Sánc-hegyen további érmeiket gyűjtöttük az északkeleti kapu északnyugati kaputornyánk alaprajzi tisztázása során (3. ásatási helyszín) és a hegy nyugati lábánál a *vicus militaris* területén (1. ásatási helyszín). Restaurálásuk

ugyan befejeződött, de meghatározásuk terepi elfoglaltság miatt még várat magára. A 2. ásatási helyszínen, fémléleteink meghatározó többségét a numizmatikai anyag tette ki. Az ásatás során nem volt lehetőségünk a Nr. 1. szonda esetében a Nr. 2. szondában elért szintre mélyülni. A Nr. 2. szonda esetében, közvetlenül a római kori rétegek alatt elértünk egy őskori, valószínűleg bronzkori szintet. Az igen kis méretű késő római kori bronzérmeket csak fémkereső műszer segítségével tudtuk megtalálni. Munkánk kezdetekor még nem rendelkezünk ilyen eszközzel, ezért a fémkeresős szakember a már általunk átmozgatott földben 3 db érmet talált. Ennek ellenére utólag is lehetséges volt leletösszefüggések azonosítása. Katalógusunk összesen 23 db római korból származó érmet tartalmaz, 14 db a Nr. 1., 9 db a Nr. 2. szonda megoszlásában. Bár az érmek egy része sajnos olyan rossz megtartású, hogy pontosabb meghatározásuk nem volt lehetséges, annyi mindenesetre bizonyos, hogy 2 db AE1, 2 db AE2, 10 db AE3, 8 db AE4 típusú kisbronzok közé tartozik. Az anyagot egy antoninianus korabeli utánezata színesíti (*1. táblázat*).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Nr. 1. és 2. szondák érmei közül csak kevés keltezhető a 4. század elejére. Többségük a 4. század közepére és második felére, azaz a *Constantinus*, valamint a *valentinianusi-*

theodosiusi dinasztiák utolsó éveiből származik. Az anyag hasonló időbeli képet mutat, mint a Sánc-hegy nyugati lejtőjén, a kirándulóút vonalában 2018. július 11-én végzett fémkeresés során előkerült darabok. Későbbi érmeiket, például a középkorból vagy az újkorból itt nem találtunk.

Meg kell még említenünk, hogy az elmúlt három évszázadban Nyergesújfalu területén több alkalommal találtak római kori érmeiket, de ezeket korábban szisztematikusan nem gyűjtötték össze. Különböző múzeumi adattárakban és raktárakban végzett kutatómunkát és szakirodalmi gyűjtést követően, most lehetőségünk van az eddig előkerült érmekről egy rövid, de átfogó kép megrajzolására.

A II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc idején, 1706-ban a Sánc-hegyen zajlott erődépítés során „...*nagy mennyiségű római pénzt ástak ki, de a kapzsi katonák és a munkások széthordták, mielőtt még ki lehetett volna deríteni, mely császárok képeit viselik. Később is többször előfordult, hogy kiszántottak efféle régi pénzeket, vagy záporosók vízmosásai hozták őket napvilágra.*” (Bél 2001, 33, 100. Adatait ismétli: [1827-ben] Helischer 1988, 135; von Thiele 1833, 215; Paksi et al. 2019, 12, 46; interneten pl.: <https://www.varbarat.hu/varak/nyergesujfalu.html>). A lelőhely következő említése Fényes Elektől, 1837-ből származik: „...*hogy itt valóban számos római régiségek, pénzek 's*

a' t. ásattattak ki." (Fényes 1837, 124; idézi: Paksi et al. 2019, 13). 1852-ben Hilóczy László ajándékként 3 db „*rézérem*” került a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába (Kubinyi 1852, 3 [oldalszámozás és a lelőhely nevének említése nélkül]). Bauer János Nyergesújfalu egykori jegyzője „...*római apróbb réz és ezüst pénzek, sőt jelentékenyebb értékű, ismeretlen nyomatu aranypénzek...*”-ről tudósított (Bauer 1863, 289). Pesty Frigyes által leírt adatok részben Bauer Jánostól származtak (Pastinszky – Tapolcainé 1977, 181; Padányi 2007, 18). Amikor Rómer Flóris 1866. augusztus 17-én ellátogatott Nyergesújfaluba, akkor – ahogy írja – a „*sáncból*” Aurelianus császár antoninianusát gyűjtötte, melyet jegyzőkönyvében körberajzolt, valamint leírta az éremképet: „*megfutva / volt ezüsttel / szép zöld / patina, ép / IMPCAVRELIANS AVG / b. n. [balra néző] sugárkoronás fő, / CONCORDIA MILITVM, két / tógás alak kezét nyújt / [földvonal alatt] XXVIII.*” Vida István meghatározása alapján az érmet 274-ben, vagy 275-ben verték. A leírás alapján pontosabb meghatározása nem lehetséges. Az érmet további sorsa ismeretlen (Rómer 1866b, 61). 1872-ben Holitscher Fülöp ajándékként a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára III. Gordianus és Decius császárok érmeit kapta meg „*Nyerges-Ujfalu. kőbánya.*” lelőhelyről. Megnevezése talán a Sánc-hegyen fellelhető, újrafelhasználható római kori építőanyag bányászatára utal (Pulszky 1872, 2371 [közelebbi meghatározás nélkül ezüst érmek-

Nr.	Szonda	STR Nr.	Mélység (cm)	Császár	Típus	Év	Kat. Nr.
1.	Nr. 1	123	szórvány, kb. -120 – -140	<i>divus II. Claudius</i>	antoninianus	270 után	<i>Kat. Nr. 6</i>
2.	Nr. 1	123	kb. -120 alatt	<i>Maximianus</i>	AE1	286–305	<i>Kat. Nr. 7</i>
3.	Nr. 1	123	-130,2	<i>I. Licinius</i>	AE2	313–315	<i>Kat. Nr. 8</i>
4.	Nr. 1	121	kb. -84 – -100	<i>II. Constantius</i>	AE4	335–337	<i>Kat. Nr. 9</i>
5.	Nr. 1	121	kb. -84 – -100	<i>II. Constantius</i>	AE4	337–340	<i>Kat. Nr. 10</i>
6.	Nr. 1	120	kb. -60 – -84	<i>II. Constantius</i>	AE4	337–340	<i>Kat. Nr. 11</i>
7.	Nr. 1	121	kb. -84 – -100	<i>II. Constantius</i>	AE4	342–348	<i>Kat. Nr. 12</i>
8.	Nr. 1	123	kb. -120 alatt	<i>II. Constantius</i>	AE4	358–361	<i>Kat. Nr. 13</i>
9.	Nr. 1	123	kb. -120 alatt	<i>II. Julianus</i>	AE1	360–363	<i>Kat. Nr. 14</i>
10.	Nr. 1	122	kb. -100 – -120	<i>Valens</i>	AE3	364–367	<i>Kat. Nr. 15</i>
11.	Nr. 1	121	kb. -84 – -100	<i>Valens</i>	AE3	364–375	<i>Kat. Nr. 16</i>
12.	Nr. 1	124	kb. -142	<i>Valens</i>	AE3	364–378	<i>Kat. Nr. 17</i>
13.	Nr. 1	123	szórvány, kb. -120 – -140	<i>I. Valentinianus</i>	AE3	367–375	<i>Kat. Nr. 18</i>
14.	Nr. 1	122	kb. -100 – -120	<i>I. Theodosius?</i>	AE4	383–394	<i>Kat. Nr. 19</i>
15.	Nr. 2	134	-151,9	<i>I. Licinius</i>	AE3	314–315	<i>Kat. Nr. 20</i>
16.	Nr. 2	129/130	-65,9	<i>Constans, vagy II. Constantius</i>	AE2	348–354	<i>Kat. Nr. 21</i>
17.	Nr. 2	133	-111,06	<i>II. Constantius</i>	AE3	350–358	<i>Kat. Nr. 22</i>
18.	Nr. 2	133	-136,5	<i>Constantius Gallus</i>	AE3	351–354	<i>Kat. Nr. 23</i>
19.	Nr. 2	133	-111,06	<i>Constantius Gallus</i>	AE3	351–354	<i>Kat. Nr. 24</i>
20.	Nr. 2	130	-89,8	<i>II. Constantius</i>	AE4	358–361	<i>Kat. Nr. 25</i>
21.	Nr. 2	132	-124,4	<i>I. Valentinianus</i>	AE3	364–367	<i>Kat. Nr. 26</i>
22.	Nr. 2	132	szórvány, kb. -104 – -130	<i>I. Valentinianus</i>	AE3	364–367	<i>Kat. Nr. 27</i>
23.	Nr. 2	133	-141,05	<i>I. Theodosius</i>	AE4	388–392	<i>Kat. Nr. 28</i>

1. táblázat Nyergesújfalu, Sánc-hegy: Nr. 1–2. szondából származó érmek (összeállította: Jablonkai Dávid).

ként]). A *Traianus Decius* érmet később is említették (FMRU 1999, 423 ltsz.: 273 1872 2; Padányi 2007, 18). Czobor Béla 1877-ben arról tudósított, hogy az Éremtár leltárkönyve szerint „Nyergesújfalu, Sánchegy”-ről Benkó Ágoston ajándékként többek között 4 db római kori bronz érem került a Magyar Nemzeti Múzeumba (Czobor 1877, 228; Ismeretlen 1877, 5382). Ugyanebben az évben – az MRT téves utalása szerint 1863-ban – vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum Steiner, az MRT szerint Stein Mórtól 2 db *Constantinus* és 1 db *Valentinianus* érmet (MRT 5 1979, 267 és 26. lábjegyzet). Az érmekeket „A m. n. muzeum érem-és régiségosztályának Naplója Régi tárgyak számára. 1877.” nem sorolja fel. A szakirodalom később az alábbi leltári számokon ismerteti az érmekeket: *Constantinus* ltsz.: 64.1877.1 és *Valentinianus* ltsz.: 64.1877.2 (FMRU 1999, 422). 1901-ben *Severus Alexander* nagybronz érméje (Padányi 2007, 18), 1957-ben egy további kopott bronzérem került Nyergesújfaluból a Magyar Nemzeti Múzeumba (Padányi 2000, 206; Padányi 2007, 18). 1963-ban 12 db Nyergesújfaluból származó szórvány római kori érmet leltároztak a Dorogi Tájmuzeum gyűjteményébe (FMRU 1999, 422–423), melynek anyaga a későbbi átszervezésnek köszönhetően Esztergomba, a Ballassa Bálint Múzeumba került. A 15/6. Sánchegy III. lelőhelyről egy *Septimius Severus* denar (ltsz.: BBM 71.29.2) került elő a „...lelőhelyen keresztül vezető

*Ny-K-i irányú dűlőút D-i, partszakadós oldalán fekvő beásásokból...”. Az érmet első ízben tévesen *Caracalla* 207-ből származó ezüstpénzeként közölték (MRT 5 1979, 267; majd Kovács 1999, 10; Vágner 2009, 5, 16). A meghatározást később korrigálták: *Septimius Severus*, denar, keltezés: 195–196, verde: Roma, ref.: BMC 131 (FMRU 1999, 422). Az 1970-es évek végéről származik egy adat, miszerint Tóth Gábor nyergesújfalui lakos birtokában egy Sánchegy-hegyről (15/6. Sánchegy I. lelőhely) származó *Diocletianus* érmet talált (MRT 5 1979, 267). 1978-ban H. Kelemen Márta egy leletmentés során késő római kori sírokat tárt fel a Sánchegy délnyugati lábánál. A 6. sírból, mely egy 1–2 éves kislány (Merczi 2002, 107) temetkezése volt, előkerült egy AE4 típusú, *Constantinus* dinásziából származó átlukasztott érmet: *Victoria* típus, keltezése: 341–346 (H. Kelemen 1997, 401, 413, 414, 420 Abb. 7/8; FMRU 1999, 422). Ugyanekkor 2 db további érmet is gyűjtött a 3. és a 8. sír közötti területről egy *Gallienus* antoninianust (H. Kelemen 1979a, 50; H. Kelemen 1979b, 280: valószínűleg tévedésből említett „érmeket”, „*Gallianus* érme” helyett; H. Kelemen 1997, 399; FMRU 1999, 422: ltsz.: BBM 80.11.18.) és egy kemence betöltéséből *II. Constantius* érmét (közöletlen, ltsz.: BBM 99.1.1.). Nyergesújfalu helytörténetével foglalkozó Kottra Mihály és Padányi Lajos további szórványosan előkerülő érmekről tettek említést (Kottra 1985, 10; Padányi 2000, 61; Padányi*

2007, 19). Munkáikban valószínűleg korábbi szakirodalmi adatokra és egyéb, korabeli információkra támaszkodtak. Később – minden bizonnyal nem ok nélkül – Padányi Lajos arra figyelmeztetett, hogy a Sánchegy többek között a kincskereső fémkeresősöktől meg kell védeni (Padányi 2011). Ezt az adatot megerősíti, hogy az utóbbi évtizedekben több kincskereső fémkeresős Nyergesújfalu környékét járta és illegálisan kutatta. Az általuk esetlegesen gyűjtött érmek összetételéről, számáról és további sorsukról nem rendelkezünk információval. Tari Edit által vezetett próbaásatás során 2009-ben újabb, Sánchegyben talált érmekről tudósított: Nr. 1–2 szondáinktól nem messze fémkeresővel 5 db római kori érmet gyűjtöttek (Tari 2010, 295, Paksi et al. 2019, 30). Ásatásukkal egyidőben, a hegy északnyugati lábánál illegális fémkeresős tevékenységről értesültünk. Ekkor ismeretlen személy(ek), ismeretlen számú római kori érmet gyűjtöttek össze. Az anyag további sorsáról ezúttal sem rendelkezünk információval (Schilling László, ásatási napló 2018–2020, 5: egy helyi építési vállalkozó 2018. szeptember 17-én elhangzott szíves szóbeli közlése alapján). 2011-ben a Sánchegy platójának északi részén egy, a hegy történetét bemutató információs táblát helyeztek el. Ezen a táblán „*Sánchegyben előkerült római érmék*” megnevezéssel 1 db *Probus* antoninianus és 2 db 4. századból származó bronzérem látható, melyek sem

a Balassa Bálint, sem a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe nem kerültek be, jelenlegi őrzési helyük ismeretlen (2. táblázat).

Az itt felsorolt szórványos információk elsősorban kutatástörténeti jelentőséggel bírnak. A lelőhely éremforgalmával kapcsolatos további adatok a 2018-as ásatások és 2020 tavaszán a Rákóczi-féle sáncokon belül végzett műszeres lelőhely-felderítés anyagának összesen kb. 500 darabot kitevő feldolgozásából várhatóak.

Bélyeges téglák Nyergesújfaluból

(Novák Kristóf)

A korábbi publikációk összesen 10 db bélyeges téglát említenek Nyergesújfalu közigazgatási területéről, amelyek terepbejárásból, ásatásból, esetleg lakossági adományként kerültek gyűjteménybe (3. táblázat). Többségük az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban található, ahová részben a Dorogi Tájézmúzeum gyűjteményéből kerültek át. Hosszabb távon ezekkel a darabokkal, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének vizsgálatával együtt lehet teljes gyűjtésünk.

Nr.	Év	Tevékenység	Mennyiség	Típus(ok)	Lelelőhely	Őrzési hely	Irodalom
1.	1706	sáncépítés	ismeretlen	ismeretlen	"Sánc-hegy"	elveszett	Bél 2001, 33, 100
2.	XIX. század	ismeretlen / szórványlelet	ismeretlen	réz-, ezüst- és arany érmek	"Sánc-hegy"	elveszett	Bauer 1863, 2 (oldalszám nélkül)
3.	1852	ajándékozás	3	ismeretlen réz érmek	"Nyergesújfalu"	MNM, Budapest	Kubinyi 1852, 3 (oldalszám nélkül)
4.	1866	terepbejárás	1	<i>Aureilianus</i> antoninianusa	"Sánc-hegy"	ismeretlen	Rómer 1866b, 61
5.	1872	ajándékozás	2	<i>III. Gordianus</i> és <i>Decius</i> érmei	"Nyergesújfalu"	MNM, Budapest	Pulszky 1872, 2371
6.	1877	ajándékozás	5	2 <i>Constantinus</i> bronz érem, <i>Valentinianus</i> bronz érem, kopott római érem patinával, Lipót ezüst érem 1681-ből	"Nyergesújfalu"	MNM, Budapest	Czobor 1877, 228
7.	1877	vétel	2	<i>Constantinus</i> és <i>Valentinianus</i>	"Nyergesújfalu"	MNM, Budapest	MRT 5 1979, 267
8.	1901	ismeretlen	1	<i>Severus Alexander</i> nagybronz érem	"Nyergesújfalu"	MNM, Budapest	Padányi 2007, 18
9.	"1963"	ismeretlen	12	<i>Tiberius</i> as, <i>Titus</i> denar, <i>Hadrianus</i> denar, <i>Sabina</i> sestertius, <i>Diva Faustina</i> denar, <i>II. Faustina</i> denar, <i>Otacia Severa</i> antoninianus, <i>Traianus Decius</i> antoninianus, AE 3 érmek: <i>Crispus</i> , Urbs Roma, <i>Iulianus</i> , 2 <i>Valentinianus</i>	"Nyergesújfalu"	korábban a Dorogi Szénmedence Tájézmúzeumának gyűjteményben, mai őrzési helye ismeretlen	FMRU 1999, 422-423
10.	1971	terepbejárás	1	<i>Septimius Severus</i> denar	15/6. Sánc-hegy III.	BBM, Esztergom	MRT 5 1979, 267 FMRU 1999, 422
11.	ismeretlen	szórványlelet	1	<i>Diocletianus</i>	15/4. Sánc-hegy I.	magángyűjtemény, Nyergesújfalu	MRT 5 1979, 267
12.	1978	leletmentés	3	<i>Constantinus</i> dinasztia érem / <i>Gallienus</i> antoninianus / <i>II. Constantius</i> érem	15/5. Sánc-hegy II.	BBM, Esztergom	H. Kelemen 1997, 401, 413, 414, 420 7. kép 8. / H. Kelemen 1997, 399 / közöletlen
13.	"1980-as évektől napjainkig"	illegális fémkeresőzés	ismeretlen	ismeretlen	"Sánc-hegy"	ismeretlen	szóbeli közlés
14.	2009	szondázó ásatás	5	ismeretlen	15/4. Sánc-hegy I.	BBM, Esztergom	Tari 2010, 295
15.	2009	illegális fémkeresőzés	ismeretlen	ismeretlen	15/4. Sánc-hegy I.	ismeretlen	szóbeli közlés
16.	2018 és 2020	ásatás fémkereső használatával, műszeres lelőhely-felderítés	kb. 500	Különböző korszakokból származó érmek. Közöletlen.	15/4. Sánc-hegy I. és 15/5. Sánc-hegy II.	BBM, Esztergom	közöletlen

2. táblázat Nyergesújfalu, Sánc-hegy: 1706–2020 között gyűjtött érmek (összeállította: Schilling László).

A bélyeges téglák mindegyike a Sánc-hegy lábánál található egykori *vicus militaris* területéről (1. ásatási helyszín) származik (Kovács 1999, 10–11). Mivel a rétegeket többnyire valamilyen újkori bolygatás érte, az ásatás során nem volt lehetőségünk a lelőhely kronológiájának tisztázására. A téglák szórványleletként jelentkeztek, azaz egyik sem jól keltezhető, zárt rétegből került elő. Felületükön jelentős mennyiségű vízkő rakódott le, ezt 20%-os háztartási ecettel oldottuk fel, ami szerves sav lévén nem gátolja a későbbi, esetleges természettudományos vizsgálatok elvégzését.

Csapatnévvel ellátott bélyegek

Cohors V Callaecorum et Lucensium

Az egyik tegulatöredéken a *Crumerum* táborában (általános történetéről: H. Kelemen 2003, 82–84, 246; Visy et al. 2011, 65, 214) állomásozó gyalogos segédcsoport, a *cohors V Callaecorum et Lucensium* (csapat történetéről: Roldán Hervás 1974, 100–101; Lőrincz 1990, 78–79, 319; DuBois 2015, 220; Spaul 2000, 87, 90; Lőrincz 2001, 242–243; Schmidtová–Mathédesz 2016, 125–130) bélyege olvasható. A csapategység ismert bélyegeinek nagy része az egykori *Gerulata*/Bratislava, Rusovce/Pozsony, Oroszvár (SK) területéről adatható (Schmidtová–Mathédesz 2016, 129). A téglalap alakú mezőben található felirat típusa meg-

egyezik azzal a darabbal, amit Lőrincz Barnabás 2010-ben közölt (Lőrincz 2010, 79–81). A korábban előkerült töredékes bélyeghez képest az új lelet szinte ép, a csapattípus megjelölése is jól azonosítható rajta (*Kat. Nr. 29*).

A téglabélyeg pontosabb keltezése az újabb lelet tükrében sem lehetséges, mivel az egy modern csatorna visszatöltött földjéből került elő. Ezért ebben az esetben is a terepbejárásból származó párhuzam esetében elfogadott, Kr. u. 2–3. századra történő keltezés (Lőrincz 2010, 81) érvényes, mivel ebben az időszakban – 106-tól – (Lőrincz 2001, 79, Tab. 12) állomásozott a *cohors V Callaecorum et Lucensium Crumerumban*. Ezt a megállapítást erősíti, hogy korábbi táborhelyén *Gerulata*ban egy *Castra Reginal* regensburgi (D) katonai diploma alapján – 113-tól – már az *ala I Cannefatium* állomásozott (Varsik 1996, 37).

Leg(io) ! [- -]?

Viszonylagos biztonsággal egy *tubus* töredékén egyszerű, enyhén deformált, négyszögletes keretelésű mezőben olvasható hiányos feliraton csak a csapategység típusának megjelölése, valamint száma – vagy annak részlete – azonosítható (*Kat. Nr. 30*). A *legio I Adiutrix* bélyegei kerültek már elő korábban Nyergesújfalu területéről, azonban az újabb darab formailag egyikkel sem azonos.

Tisztneves téglabélyegek

*Tegulat*öredék CQ felirattal

A kisméretű töredék sérült feliratos mezőjében CQ betűtöredékek azonosíthatóak, amelyek feltehetően egy téglabélyeg első betűi.

Kézenfekvő feloldási javaslatként felmerülhet a *cq(hors)* csapattípus megjelölés, amelyre a Sánc-hegyről ismerünk példát. Korábban két téglabélyeg került elő COH felirattal (*3. táblázat*). A Lőrincz Barnabás által publikált bélyegtöredékről a csapattípus megjelölése hiányzik (Lőrincz 2010, 81 Abb. 1), ennek formája azonban megegyezik a 2018-as ásatáson előkerült leletével. Ezekkel azonban – az ép C betű formáját figyelembe véve – nem sorolható azonos típusba (*Kat. Nr. 31*).

A jellegzetes körvonalszerű vonalvezetéssel rendelkező vékony C betű formai rokonságot mutat az *I. Valentinianus*-kori, tisztneves téglabélyegek közé sorolható *CORTAVICEN* típus betűivel. Külön kezelendők azonban a *CORTAVICEN* és *VINCENTIA* típusok, mivel előbbi tisztneves bélyeg, míg utóbbi a helyneves bélyegek közé sorolandó (Lőrincz 2008, 488; H. Kelemen – Merczi 2019, 153–154). Lőrincz Barnabás javaslata alapján a bélyeg feloldása: *co(ho)rt(is) a(pparatu) Vi(n)cen(tii)*. Ilyen felirattal rendelkező bélyeg korábban is

került már elő a Sánc-hegyről (3. táblázat). A 2018-as ásatáson talált bélyegtöredék olvasata valószínűleg azonos a fent javasolt olvasattal. Az esztergomi késő római temetők publikálása során Lőrincz ezeket a bélyegeket – a *CORTAVICEN* és *VINCENTIA* együtt – 4 típusba sorolta. A *vicus*ban talált darab a 2. típusba tartozik. Ugyanő a bélyeget *Intercisa*/duna-újvárosi stratigráfiai adatok alapján *II. Constantius*, vagy *I. Valentinianus* uralkodásának idejére (Lőrincz 2008, 488, 522), míg készítési idejét H. Kelemen Márta *II. Constantius* uralkodásától keltezte (H. Kelemen – Merczi 2019, 154; Kovács 2019, 179). Megjegyzendő azonban, hogy Lőrincz Barnabás keltezését az általa 4. típusba sorolt bélyeg kapcsán alakította ki, ami a helyneves típusok közé tartozik. Pontos stratigráfiai adat azonban csak ehhez áll rendelkezésre (Lőrincz 2008, 488).

Helyneves téglák

Quadriburgium

Az ásatás során két *Quadriburgium* feliratos retrográd bélyegtöredék került elő: egy *[Q]VADRIB(VR-GIVM)* felirattal ellátott *tegula* (Kat. Nr. 32), valamint egy hiányos *[QV]ADR(IVRGIVM)* feliratú *tubus* töredék (Kat. Nr. 33). A *tegula* töredékén alapos megfigyeléssel, egykor a száradó anyagra hulló esőcseppek lenyomatai is láthatóak. A *tubus* bélyegén az R betű,

Nr.	Leőhely	Bélyeg	Őrzési hely	Ltsz.	Irodalom
1.	Ismeretlen	QVADRIBVR (retrográd)	"nyergesújfalui papnál"	–	Schoenwisner 1780, 243; CIL 3, 3772d; Desjardins 1873, 138
2.	Nyergesújfalu, "dunai burgus"	legio I Adiutrix	BBM, Esztergom	56-179-1.	Szepessy 1959, 7
3.	Nyergesújfalu-Tát közötti burgus = Nyergesújfalu, Papírgyári-földek = 15/1. lelőhely	legio I Adiutrix	BBM, Esztergom	58-283-1.	Soproni 1959; Szepessy 1959, 7; Soproni 1978, 96, 8. jegyzet; MRT 5 1979, 264; H. Kelemen 1995, 111
4.	Nyergesújfalu-Tát közötti burgus = Nyergesújfalu, Papírgyári-földek = 15/1. lelőhely	legio I Adiutrix	BBM, Esztergom	58-283-2.	Soproni 1959; Soproni 1978, 96, 8. jegyzet; MRT 5 1979, 264; H. Kelemen 1995, 111
5.	Nyergesújfalu-Tát közötti burgus = Nyergesújfalu, Papírgyári-földek = 15/1. lelőhely	legio I Adiutrix	BBM, Esztergom	58-283-3.	Soproni 1959; Soproni 1978, 96, 8. jegyzet; MRT 5 1979, 264; H. Kelemen 1995, 111
6.	Nyergesújfalu, Sánc-hegy I. 15/4. lelőhely	"CH"	BBM, Esztergom	EBM 70.106.9.	MRT 5 1979, 266
7.	Nyergesújfalu, Sánc-hegy I. 15/4. lelőhely	"ST"	BBM, Esztergom	EBM 70.106.10.	MRT 5 1979, 266
8.	Nyergesújfalu, Sánc-hegy délkeleti lába, 1. ásatási helyszín	"COH"	BBM, Esztergom	BBM 80.13.19.	H. Kelemen 1997, 399
9.	Nyergesújfalu, Sánc-hegy I. 15/4. lelőhely	CORTA VICEN	ismeretlen	–	Rómer 1868, 428; Soproni 1978, 159; MRT 5 1979, 267
10.	Nyergesújfalu, Sánc-hegy délkeleti lába	COH V LUC	BBM, Esztergom	EBM 2004.21.1.	Lőrincz 2010, 79–81

3. táblázat Nyergesújfalu közigazgatási területéről származó téglabélyegek (összeállította: Novák Kristóf).

az olvasási iránynak megfelelő helyzetű. A nyergesújfalui pap birtokában lévő, retrográd feliratos bélyeges téglát már Schoenwisner István megemlítette, pontos lelőhelyére azonban nem derült fény (Schonewisner 1780, 243; CIL 3, 3772d; Desjardins 1873, 138) (3. táblázat). A darabot H. Kelemen Márta a 3. típusba sorolta (H. Kelemen 2011, 145, 155 5/1).

Az egykori *Pannonia* területéről két *Quadriburgium*

helynevet ismerünk. Jelenleg biztos lokalizálásuk nem lehetséges. Újabban felmerült annak lehetősége is, hogy mégsem hely-, hanem *cohors*nevet jelöltek. Soproni Sándor álláspontja szerint a *Quadriburgium* helynév egy ismeretlen csapat táborhelyét jelöli Ságváron, ezt azonban nem fogadta el egységesen a kutatás (Not. Dign. Occ. 33, 60; Szilágyi 1933, 104; Nagy 1937, 113–115; Soproni 1978, 173; Lőrincz 2008, 489;

H. Kelemen 2011, 146–76. lábjegyzet; H. Kelemen–Merczi 2019, 152–153).

A *Quadriburgium* felirattal ellátott téglák időrendjére vonatkozóan több álláspont látott napvilágot: egyes kutatók *Diocletianus* (Nagy 1937, 113–114; Nagy 1942, 268–269; Lőrincz 1977, 30; cáfolata: Lőrincz 1979a, 302, Anm. 109; Mócsy 1962, 631–632; H. Kelemen 2002, 88; összefoglalóan: Lőrincz 2008, 489, 522; H. Kelemen 2011, 144; H. Kelemen–Merczi 2019, 152), mások *I. Valentinianus* (Lőrincz 1979a, 302, 304–305, Abb. 9; Lőrincz 1979b, 42; téves adat alapján: Lőrincz 2008, 489, 90. lábjegyzet; H. Kelemen 2002, 88, 20. lábjegyzet; H. Kelemen 2011, 144, 26. lábjegyzet; H. Kelemen–Merczi 2019, 152; Kovács 2019, 178–179, 672. lábjegyzet) uralkodásának idejére kelteznek. A *Quadriburgium* feliratos bélyeges téglákat *Solva castellum* és *vicus* temetőjének leletanyaga alapján 2008-ban Lőrincz Barnabás dolgozta fel. A típusok többségét a 4. századra keltezte, gyűjtése alapján csupán a téglák 6. és 7. típusa tehető évtizedre pontosan a 360-as évek végére, 370-es évek elejére (Lőrincz 2008, 489–490). A Nyergesújfaluban előkerült retrográd *Quadriburgium* bélyegek az általánosan 4. századra keltezett 1. típusba tartoznak (Lőrincz 2008, 489).

2011-ben H. Kelemen Márta egy Esztergom, Szentgyörgymezőn feltárt tégláégető kemence *Quadriburgium* bélyeges tégláinak feldolgozása során gyűjtötte össze a típus *Valeria* tartományban előkerült párhuzamait. Gyűjtésében 107 darab bélyeget említ, amelyek közel harmada az egykori *Solva* területéről származik. Továbbá feltételezte, hogy a *Quadriburgium* bélyeges téglák egyik gyártási központja a mai Esztergom területén lehetett. A leletek alapján finomította a bélyegtípus keltezését és *Diocletianustól I. Valentinianus* uralkodásáig tartó gyártási időt javasolt (H. Kelemen 2011, 144, 149; H. Kelemen–Merczi 2019, 152), a *solvai* anyag alapján ennek lehetőségét korábban már Lőrincz Barnabás is felvetette (Lőrincz 2008, 522). A Sánc-hegy lábánál előkerült leletek ebben a tipológiában a 2. típusba sorolhatóak. Analógiájuk már több lelőhelyen is előkerült, de legnagyobb számban *Castra ad Herculem*/Pilismarót késő római erődjéből ismertek (H. Kelemen 2011, 145, 151–153).

Állatnyomos *tegulatöredék*

A tárgyalt *tegula* töredékén egy – vélhetően kutyától származó – mancslenyomat mellett erősen kopott és hiányos bélyeges mező fedezhető fel, amelynek részletei csak sűrűfényben láthatóak. A töredékes mezőben két betű észlelhető, amelyek feltételezhetően *LV* betűtöredékeként azonosíthatóak (*Kat. Nr. 34*). A Nyergesújfalu területén eddig előkerült téglabélyegeken hasonló formájú betűk nem ismertek.

Kurzív feliratos bélyeges téglá

A bélyegen egy *tabula ansata*val ellátott mezőben, bizonytalan azonosítású kurzív latin felirat (Hainzmann 1991, 11) látható. A bélyeg olvasási iránya feltehetően a tipográfiaiilag egy vonalba rendezett oldalnak megfelelően balról jobbra, de ennek fordítottja sem zárható ki teljes bizonyossággal (*Kat. Nr. 35*). Pontos formai párhuzama nem ismert (Szilágyi 1933; Lőrincz 1977; Lőrincz 1979b; Lőrincz 1981; Kurzmann 2006), ezért a teljes feliratos mező sem azonosítható és keltezése is bizonytalan. A bélyeg igényes formai kialakítása (Tóth–Szabó 1999, 65), azaz a betűk egymáshoz és a bélyeges mező széleire viszonyított, „tervezett” hatást keltő elrendezése alapján, a téglák készítése feltehetően a korai időszakra, talán a Kr. u. 1. századra tehető (Kovács Loránd Olivér szíves szóbeli közlése).

Az olvasási irányoknak megfelelően többféle olvasat is lehetséges. Az első, illetve az utolsó két betű olvasata olvasási iránytól függően OL/SO (Bartha Andrea feloldási javaslata). A bélyegtöredék feloldását tovább nehezíti, hogy a kurzív írásjelek akár több betűt is jelölhetnek, ezért a megfejtéséhez további kutatásra van szükség. Az eddig ismert magántéglavető bélyegeivel összevetve megállapítható, hogy kialakítása jóval igényesebb, mint a magántulajdonú manufaktúráké (Lőrincz 2002, 162–165;

Szilágyi 1933, 105–110, Taf. 29–32). Az O betű felett egy „ékezet” látható, ami valószínűleg egy, a bélyegzőből kitört darab lenyomata. A *tabula ansata* szélein megfigyelhetőek olyan lenyomatok, amelyek a fa erezetére jellemzőek, ami alapján a bélyegző fából készülhetett. Ez az anyagválasztás akár katonai készítés környezetére is utalhat (Szilágyi 1972, 434), mivel ilyen célra olcsó és gyorsan pótolható bélyegzőket használtak (Kurzmann 2006, 25).

Végekövetkeztetések

(Schilling László)

Az eddig ismert adatok és a szondázó jellegű kutatásaink eredménye alapján a *crumerumi* tábor szabálytalan alaprajzára vonatkozó elmélet ismét előtérbe került és újabb adatokkal tudtuk kiegészíteni. Nem volt arra lehetőségünk, hogy minden részlet tisztázzunk, de egyes kérdéseket pontosabban meg tudtunk válaszolni. A felsorolt történeti adatok,

leírások, rajzok, fényképek, mérések és a korábbi régészeti adatok, valamint a szondáink negatív eredményei, a Duna irányába leszakadt nyugati táborsarok elméletét, ezáltal egy négyszögű táboralaprajzot nem tudták megerősíteni. A római táborépítészetben alkalmazott szabályosság ellenére úgy tűnik, hogy egy szabálytalan, a felszínhez igazodó alaprajz valószínűbb, ahogy azt korábban Soproni Sándor javasolta. Az újonnan felvázolt alaprajzában a római kori *actus* hossz mértéken nyugszik, ami szintén egyfajta szabályosságra utal.

A tábor alaprajzában kérdését még nem tudtuk teljes mértékben tisztázni. Az itt felvázolt ötszögű alaprajzi javaslat megfelelő mennyiségű információ hiányában – mindenekelőtt a terület északi, de más részein is – jelenleg egy elmélet. Középtávon további roncsolásmentes vizsgálatok elvégzésére lenne szükség. A Nr. 1 és 2 szondák valószínűleg a nyugati táborsarok közelében, de azon kívül kerültek megnyitásra. A leletanyag kis része őskori, minden bizonyosan bronzkori, többsége a római korból származik. A feldolgozás a fém kisleletekkel kezdődött. A Nr. 1

szondából származó egyik fém kislelet 2. század második fele, 3. század eleje közötti katonai jelenlétre utal. Az érmekkel együtt a terület a 3. század végétől a 4. század végéig, esetleg az 5. század elejéig terjedő használatát mutatják. A lelőhelyről eddig ismert éremanyagot további, régészeti kontextusból származó érmekkel egészítettük ki, melyek fontos időrendi szereppel rendelkeznek. A bélyeges téglák kiértékelése által további adatokat nyertünk a táborhoz tartozó településre vonatkozóan. A leletanyag restaurálása még folyamatban van. A későbbiekben nemcsak a terepi munka folytatását, hanem a lelőhelyről eddig összegyűjtött információk összefoglaló közlését is tervezzük.

Végül szeretnénk kifejezni köszönetünket Visy Zsolt professzor úrnak. A római kori *Pannonia* határvédelmi rendszerére vonatkozó alapvető kutatásai és a magyarországi *limes*-szakasz UNESCO világörökségi jelölés előkészítésének köszönhetően, ráirányította figyelmünket erre a természeti környezetet tekintve is egyedülálló, régészeti mégis kevésbé kutatott, a magyar történelem számára fontos lelőhelyre.²

Kisleletek katalógusa

1. Övveret, Nr. 1. szonda

Bronz. Katonai övveret líra alakú töredéke, félpasztikus, kereszt alakú középrésszel. A kereszt szárai indadísz alkotnak, melyek négyzetesen egymáshoz csatlakoznak. Hátsó oldalán kör keresztmetszetű, lekerekített fejű szegecs.

H.: 2,4 cm, Sz.: 2,8 cm, V.: 0,4 cm, tömeg: 6,01 g.

2. Pecsétgyűrű, Nr. 1. szonda

Bronz. Öntött, díszítetlen félkör átmetszetű gyűrűkarika, vas-tag, korongszerűen kiképzett, kör alakú gyűrűfej. A fejen negatív minta, közepén kerek bemélyedés, körülötte U-alakú rovátkolt motívum (rák/homár?), melyet egyik oldaláról átszel egy enyhén ívelt mélyedés. A gyűrűfej körül kissé félrecsúszott gyöngysor fut körbe. A vállakon kettős pszeudogranuláció.

Á.: 2,5 cm, V.: 0,3 cm, fej Á.: 1,4 cm, fej V.: 0,5 cm, tömeg: 8,1 g.

3. Gyűrű, Nr. 1. szonda

Bronz. Díszítetlen pántgyűrű, két oldalán nyomott, illesztésénél elvált.

Méret: 2,3×2 cm, V.: 0,3 cm, tömeg: 1,2 g.

4. Fülkanalas hajtű, Nr. 1. szonda

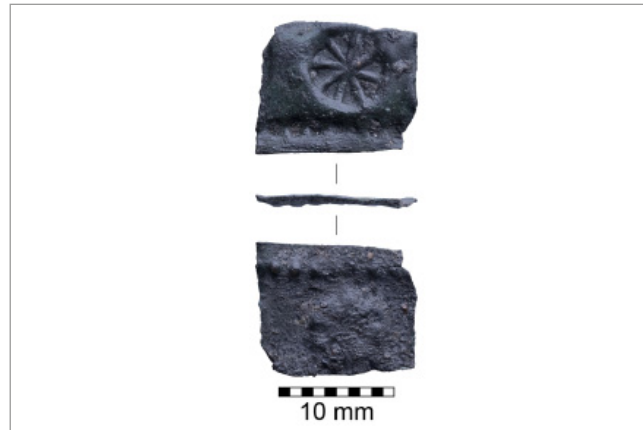
Bronz. Kerek átmetszetű, elkeskenyedő, letört hegyű pálca. Fején enyhén megdöntött kerek lapos kanálkával. A kanál alatt háromszög átmetszetű, halszálkaszerű rovátkolással, alatta többszörös gyűrűköteggel és hengeres tagokból álló díszítéssel.

H.: 7,7 cm, V.: 0,4 cm,
kanál Á.: 0,6 cm, tömeg: 3,99 g.

5. Díszített bronzlemez, Nr. 1. szonda

Bronz. Nyolcszirmú rozettával és szélén poncolt pontsorral díszített lemez töredéke.

H.: 1,1 cm, Sz.: 1,3 cm, V.: 0,2 cm, tömeg: 0,23 g.

Érmek katalógusa

6. *Divus II. Claudius*, antoninianus korabeli utáinzata (270 után), Nr. 1. szonda

Av: DIVO CLAVDIO, sugárkoronás fej jobbra.

Rev: CONSECRATIO, sas balra áll, feje jobbra fordul.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 1,20 g.

RIC: ?

7. **Maximianus, AE1 (follis) (286–305), Nr. 1. szonda**

Av: IMP C MAXIMIANVS P F AVG, babérkoszorús fej jobbra.

Rev: SACRA MONETA AVGG ET CAESS NOSTR, *Moneta* balra áll, jobbában mérleg, baljában bőségszaru.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 8,24 g.

RIC: ?

8. **Licinius I., AE2 (313–315), Nr. 1. szonda**

Av: IMP LIC LICINIVS P F AVG, babérkoszorús fej jobbra.

Rev: IOVI CONS-ERVATORI, meztelen *Jupiter* balra áll, bal vállán *chlamys*. Jobbjában *globuson* álló *Victoriat*, baljában *sceptrumot* tart. Jobb lábánál sas áll.

Verde: A/SIS, *Siscia*.

Tömeg: 3,83 g.

RIC: 7. 22.

9. **II. Constantius, AE4 (335–337), Nr. 1. szonda**

Av: CONSTANTI-VS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: GLOR-IA EXERC-ITVS, két szembenálló katona, kezükben lándzsa és pajzs, közöttük hadijelvény.

Verde: A SIS, *Siscia*.

Tömeg: 1,20 g.

RIC: 8. 76.

10. II. Constantinus, AE4 (337–340), Nr. 1. szonda

Av: CONSTANTI-VS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: GLOR-IA EXERC-ITVS, két szemben álló katona, kezükben lándzsa és pajzs, közöttük hadijelvény.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 1,29 g.

RIC: ?

11. II. Constantius, AE4 (337–340), Nr. 1. szonda

Av: CONSTANTI-VS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: GLOR-IA EXERC-ITVS, két szemben álló katona, kezükben lándzsa és pajzs, közöttük hadijelvény.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 1,53 g.

RIC: ?

12. II. Constantius, AE4 (342–348), Nr. 1. szonda

Av: CONSANTI-VS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: VICTORIAE AVGG DD Q NN, Két szemben álló *Victoria*, jobbjukban koszorú, baljukban pálma.

Verde: A SIS, *Siscia*.

Tömeg: 1,83 g.

RIC: 8. 182.

13. II. Constantius, AE4 (358–361), Nr. 1. szonda

Av: CONSANTI-VS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SPES REI – PUBLICE, császár balra áll, jobbában *globus*, baljában lándzsa.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 1,23 g.

RIC: ?

14. II. Iulianus, AE1 (360–363), Nr. 1. szonda

Av: DN FL CL IVLI-ANVS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SECVRITAS REI PVB, jobbra lépő bika, felette két csillag.

Verde: LVGD OFF P, *Lugdunum*.

Tömeg: 8,54 g.

RIC: 8. 236.

15. Valens, AE3 (364–367), Nr. 1. szonda

Av: D N VALEN-S P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SECVRITAS – REIPVBLICAE, *Victoria* balra lép, jobbában koszorú, baljában pálma.

Verde: [...] SISC, *Siscia*.

Tömeg: 1,57 g.

RIC: 9. 5.b.

16. Valens, AE3 (364–375), Nr. 1. szonda

Av: D N VALEN-S P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SECVRITAS – REI PVBLICAE, *Victoria* balra lép, jobbában koszorú, baljában pálma.

Verde: [...] SISC, *Siscia*.

Tömeg: 1,84 g.

RIC: 9. 7.b.

17. Valens, AE3 (364–378), Nr. 1. szonda

Av: D N VALEN-S P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SECVRITAS – REI PVBLICAE, *Victoria* balra lép, jobbában koszorú, baljában pálma.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 1,74 g.

RIC: ?

18.I. Valentinianus, AE3 (367–375), Nr. 1. szonda

Av: D N VALENTINI-ANVS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: GLORIA RO-MANORVM, jobbra lépő császár, jobbával foglyot húz maga után, bal kezében *labrum*.

Verde: D//* B SISC, *Siscia*.

Tömeg: 2,83 g.

RIC: 9. 14.a. XI.

19.I. Theodosius? AE4 (bizonytalan) (383–394), Nr. 1. szonda

Av: [...], gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SALVS REI – PVBLICE?, balra lépő *Victoria*, baljával foglyot híz maga után, jobbában *tropaeum*.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 0,90 g.

RIC: ?

20.I. Licinius, AE3 (314–315), Nr. 2. szonda

Av: IMP LICINIVS P F AVG, babérkoszorús fej jobbra.

Rev: SOLI INV-I-CTO COMITI, *Sol* balra áll, bal vállán köpeny, jobb karját emeli, baljában *globus*.

Verde: R-F/XI, R P *Roma*.

Tömeg: 3,64 g.

RIC: 7. 27.

21. Constans vagy II. Constantius, AE2 (348–354), Nr. 2. szonda

Av: D N CONST..., gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: FEL TEMP – REPARATIO, lovast leszűrő gyalogos.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 3,69 g.

RIC: ?

22. II. Constantius, AE3 (350–358), Nr. 2. szonda

Av: DN CONSTAN-..., gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: FEL TEMP – REPARATIO, lovast leszúró gyalogos.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 2,26 g.

RIC: ?

23. Constantius Gallus, AE3 (351–354), Nr. 2. szonda

Av: D N CONSTANTIVS IVN NOB C, páncélos, *paludamentum*os mellkép jobbra.

Rev: FEL TEMP RE-PARATIO, lovast leszúró gyalogos.

Verde: B SIS, *Siscia*.

Tömeg: 2,16 g.

RIC: 8. 351.

24. Constantius Gallus, AE3 (351–354), Nr. 2. szonda

Av: D N CONSTANTIVS IVN NOB C, páncélos, *paludamentum*os mellkép jobbra.

Rev: FEL TEMP RE-PARATIO, lovast leszúró gyalogos.

Verde: Γ SIS, *Siscia*.

Tömeg: 2,18 g.

RIC: 8. 351.

25.II. Constantius, AE4 (358–361), Nr. 2. szonda

Av: DN CONST...?, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SPES REI – PVBLICE, császár balra áll, jobbában *globus*, baljában lándzsa.

Verde: bizonytalan.

Tömeg: 2,25 g.

RIC: ?

26.I. Valentinianus, AE3 (364–367), Nr. 2. szonda

Av: D N VALENTINI-ANVS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SECVRITAS – REI PVBLICAE, *Victoria* balra lép, jobbában koszorú, baljában pálma.

Verde: D ΔSISC, *Siscia*.

Tömeg: 2,47.

RIC: 9.7a. IV.

27.I. Valentinianus, AE3 (364–367), Nr. 2. szonda

Av: D N VALENTINI-ANVS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SECVRITAS – REI PVBLICAE, *Victoria* balra lép, jobbában koszorú, baljában pálma.

Verde: */AV/D A SISC, *Siscia*.

Tömeg: 2,79 g.

RIC: 9.7a.VII.

Bélyeges téglák katalógusa³

28. I. Theodosius, AE4 (388–392), Nr. 2. szonda

Av: D N THEODO-SIVS P F AVG, gyöngydiadémós fej jobbra, páncélos, *paludamentum*os mellkép.

Rev: SALVS REI – PVBLICAE, *Victoria* balra lép, jobbában *tropaeum*, baljával foglyot húz. Bal mezőben *staurogram*.

Verde: AQ P, *Aquileia*.

Tömeg: 2,00 g.

RIC: 9. 58.b.

29. *Imbrix* COH V LUC bélyeggel, *vicus militaris*

Töredék; anyagszín: sötét narancssárga; bevonatszín: sötét narancssárga; leltározatlan; legn. hossz: 14,3 cm; vast.: 1,9–2,2 cm; legn. szél.: 6,5 cm; bélyeg: hossz: 12,7 cm szél: 2,5 cm.

Külső felület: sötét narancsszínű, egyenetlen felületű, a soványítás újranelhasznált tégladarabjai a felületében is látszanak. A rajta látható bélyeg jól kivehető, szinte teljesen ép, szélein kissé kopott. **Alsó felület:** egyenetlen, durva felület, rajta a keret nyomával? **Szennyezettség:** törésfelületén, illetve alsó felületén habarcsnyomok azonosíthatóak. **Egyéb:** anyagában újranelhasznált téglá, illetve mészdarabok láthatóak.

30. *Tubus* LEG I[- -] bélyeggel, *vicus militaris*

Töredék; anyagszín: halványpiros; bevonatszín: halványpiros; leltározatlan; legn. hossz: 12,8 cm; vast.: 1,4–2 cm; legn. szél.: 11 cm; bélyeg: hossz: 8 cm szél: 2,7 cm.

Külső felület: kopott, finomszemcsés felület, rajta sérült és erősen kopott bélyeg látható, az oldalperem indítása megfigyelhető. **Alsó felület:** kissé egyenetlen, helyenként repedezett finomszemcsés felület. **Egyéb:** anyagában kisebb-nagyobb méretű újranelhasznált tégladarabok láthatóak.

31. *Tegula* CQ[- -] bélyeggel, *vicus militaris*

Töredék; anyagszín: halványpiros (mag) sötét narancssárga köpeny; bevonatszín: sötét narancssárga; leltározatlan; legn. hossz: 11,4 cm; vast.: 3-3,2 cm; legn. szél.: 10,1 cm; bélyeg: hossz: 6,8 cm; szél: 2,5-2,3 cm.

Külső felület: szépen lesimított felület, rajta a simító erezetével. A felületet az anyagban keletkezett kisebb-nagyobb buborékok tagolják. CQ feliratos bélyeg, töredékes és sérült. **Alsó felület:** a felületén, és az azon lévő lyukakban habarcsnyomok láthatóak, illetve a húzásnyomok, ahogy leválasztották a keretről. **Egyéb:** anyagában helyenként közepes méretű újragyúrt tégladarabok azonosíthatóak.

32. *Tegula* [Q]VADRIB bélyeggel, *vicus militaris*

Töredék; anyagszín: piros (mag), narancssárga köpeny; bevonatszín: narancssárga; leltározatlan; legn. hossz: 14,5 cm; vast.: 2,6-2,8 cm; legn. szél.: 13 cm; bélyeg: hossz: 11,2 cm szél: 3,6 cm.

Külső felület: szépen lesimított felület, melyen a simításkor megmaradt sávok, illetve esőcseppek nyomai figyelhetőek meg. Rajta töredékes retrográd bélyeg. **Alsó felület:** helyenként látszik még a szépen lesimított felület, de már kopott, szemcsés. **Szennyezettség:** törés, illetve alsó felületén habarcsnyomok láthatóak. **Egyéb:** jó minőségű agyagból készült, anyagában minimális mennyiségű soványítás: kis méretű kavics és kis méretű tégladarabok láthatóak.

33. *Tubus* [QV]ADR[IB] bélyeggel, *vicus militaris*

Töredék; anyagszín: téglavörös; bevonatszín: téglavörös; leltározatlan; legn. hossz: 8,6 cm; vast.: 2,3-2,5 cm; legn. szél.: 12,2 cm; bélyeg: hossz: 8,8 és 3,7 cm szél: 2,9 cm.

Külső felület: erősen kopott, finomszemcsés felület. Az oldalperem töredékesen, de mindkét oldalon megfigyelhető. Rajta kissé kopott, húrtrapézformájú bélyeg részlete. **Alsó felület:** durván kezelt finomszemcsés felület. **Egyéb:** anyagában újragyúrt tégladarabok és kis méretű kavicsok láthatóak.

34. *Tegula* ΛΥ bélyeggel és állati lábnyommal, *vicus militaris*

Töredék; oldalperem: nincs; anyagszín: vörös; bevonatszín: vörös, a köpeny alja sárga/narancssárga; leltározatlan; legn. hossz: 12 cm; vast.: 2,6–2,9 cm; legn. szélesség: 9,5 cm; bélyeg: sérült bélyeges mező, a teljes szélessége nem ismert; hossz: 8,3 cm szél: 2,3 cm.

Külső felület: egyenletesen lesimított felület, nagyon töredékes, sérült, erősen lekopott bélyeggel, melynek a teljes szélessége nem ismert, rajta kutya lábnyomok és ΛΥ felirat.

Alsó felület: egyenletesen lesimított, enyhén mállott felület, rajta a lehúzás nyoma. **Egyéb:** törésfelületében buborékok láthatóak, anyagát újragyúrt tégladarabbal kis mértékben soványították.

35. *Tegula* valószínűleg kurzív feliratos bélyeggel, *vicus militaris*

Töredék; anyagszín: sárga/krémszínű köpeny, szinte rózsaszínű mag; bevonatszín: sárga/krémszínű; leltározatlan; legn. hossz: 21,2 cm; vast.: 20,5 cm; legn. szél.: 2,4–3,1 cm; oldalperem magassága: 5,1 cm; bélyeg: hossz: 8,6 cm szél: 3,7 cm.

Külső felület: kissé egyenetlen, helyenként hézagos felület, valószínűleg nem dolgozták össze rendesen az agyagot. Rajta töredékes, kurzív bélyeg. Az egyik oldalpereme megvan. **Alsó felület:** kissé mállott, finomszemcsés felület, erős vízkőmaradványokkal / karbonátos lerakódással. **Szennyezettség:** a mállott alsó felületen vékony rétegben vízkőmaradvány, vagy valamilyen karbonátos lerakódás látható. **Egyéb:** törésfelületében több buborék látható, újragyúrt tégladarabokkal soványították. A tégladarabok néhány mm és 1 cm közötti nagyságúak.

Jegyzetek

1. Kr. u. 103/106-ig *Pannonia*, Kr. u. 103/106 után *Pannonia Inferior*, Kr. u. 140 körülől *Pannonia Superior*, Kr. u. 213 után ismét *Pannonia Inferior*, Kr. u. 308 után *Valeria* tartomány.
2. Az általunk végzett munka iránt mutatott nagy érdeklődésre való tekintettel, eredményeinkről előzetesen több alkalommal is beszámoltunk: *Crumerum*. Két évezred a Duna átkelőhelyeinek védelmében (poszter). Régészet: együtt, gyorsan, hatékonyan. Konferencia és kiállítás. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2019. január 17.; Nyergesújfalu–Sánc-hegy a római korban. Fiatal Római Koros Kutatók 13. konferenciája. Pécsi Tudományegyetem, Pécs 2019. május 4.; Nyergesújfalu–Sánc-hegy a 2018. évi kutatások tükrében. 2018. év néhány jelentősebb regionális régészeti feltárási eredményének bemutatása. Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. május 21.; Három erődítés – egy lelőhely: Nyergesújfalu–Sánc-hegy (Komárom-Esztergom megye) ré-

gészeti korszakai. Régész Sztorik előadássorozat. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. október 10.; Nyergesújfalu–Sánc-hegy régészeti lelőhely kutatásának legújabb eredményei. Sajtótájékoztató, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság, Budapest, 2020. július 29.; Hegybe zárt történelem. Kutatók Éjszakája 2020. november 27–28. online előadás (<https://www.youtube.com/watch?v=V0zUjrKA51c&t=119s> [elérés ideje: 2021. június 22.]); Kutatók nyomában, 2. évad 1. rész. M5 televízió csatorna, első sugárzás időpontja: 2021. április 18. 15:45-től (<https://www.youtube.com/watch?v=upY-Dck5UPg> [elérés ideje: 2021. június 22.]); Nyergesújfalu–Sánc-hegy a történelem tükrében. Régészet Napja, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2021. június 18.; *Crumerum*. Két évezred a Duna átkelőhelyeinek védelmében. Régésztörténetek. MuseuMap Gallery. 2021. június 18-tól elérhető online kiállítás (<https://museumapgallery.hu/regesztortenetek/sanc-hegy> [elérés ideje: 2021. június 22.]).

E tanulmány a Nyergesújfalu–Sánc-hegy a legújabb kutatások tükrében címmel, A római határvédelmi rendszer Magyarországon. Kutatások a 2012–2019 közötti időszakban. Konferencia és workshop, Fordan Hotel, Pécs 2019. december 13-án elhangzott előadás átdolgozott változata, mely korábban német nyelven jelent meg: Schilling, László – Sörös, Franciska Zsófia – Jablonkai, Dávid – Novák, Kristóf: *Crumerum (Nyergesújfalu) im Licht der neueren Forschungen*. In: Farkas, István Gergő – Neményi, Réka – Szabó, Máté (eds.): *The Danube Limes in Hungary. Archaeological research conducted in 2015–2020*. Pécs 2020, 125–183. <https://doi.org/10.15170/CLIR.2020.06>

3. A katalógus felépítése és címszavai a Kovács Loránd Olivér által feldolgozott *Gorsium/táci* leletek katalógusát követi (Kovács 2006, 179–239).

Köszönetnyilvánítás

Merci Mónika régész és antropológus (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom); László János (Civertan Grafikai Stúdió Bt., Budapest); Farkas István Gergő, Neményi Réka és Szabó Máté régészek (CLIR Kutatóközpont egykori munkatársai, Pécs); Jankó Annamária igazgatóhelyettes (Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest), Redő Ferenc régész (Leányfalu); Bardoly István nyugalmazott könyvtáros és gyűjteményvezető (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest); Horváth Gyula segédlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest); Vida István numizmatikus; Szabadváry Tamás régész (MNM, Éremtár, Budapest); Komiszár Szilvia gyűjteménykezelő (MNM, Központi Adattár és Digitális Képtárhely, Budapest); Tvarosek Tamás könyvtáros (MNM, Központi Könyvtár, Budapest), Mráv Zsolt régész (MNM, Régészeti Tár, Budapest); Pusztai Tamás régészeti örökségvédelmi főigazgató-helyettes; Kazsóki Ágnes rajzoló; Balogh Árpád, Látos Tamás és Zsiga Zsolt geodéták; Pálfalvi Zsuzsanna és Balogh Imre restaurátorok; Bicskei József fényképész; Viktorik Orsolya és Máté László geológusok; Larsson, Nicklas régész (MNM RÖG, Budapest); Barta Andrea tudományos munkatárs (Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet, Budapest); Lóki Róbert régész (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Térinformatikai Labor, Esztergom); Schererné Csécs Teréz könyvtáros (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr); Sándor Lajos fémkeresős (Sandax Kft., Környe); Harsányi Eszter régész és Lörsch, Sven-Markus (Schriesheim); Stibrányi Máté és Nagy László régészek (Várkapitányság Nonprofit Zrt., Budapest); Kovács Loránd Olivér régész (Villa Romana Baláca, Gorsium Régészeti Park).

Irodalom

R. Alföldi 1957 | **R. Alföldi, Mária:** Schmucksachen. In: Borzsák, István (Hrsg.): *Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit.* Archaeologia Hungarica 36. Budapest 1957, 399–476.

Balogh 1934 | **Balogh Albin:** Néhány adat Esztergom városnak és vármegyének római korából. *Esztergom Évtapjai – Annales Strigoniensis 7/1–2*, 1934, 41–52.

Balogh et al. 2014 | **Balogh János–Jakab Gergely–Szalai Zoltán–Szeberényi József–Viczián István:** Omlás és csúszásveszélyes partfalak állékonyságának komplex biztosítása a dunai magaspartokon – az épített rézsúk erózióvédelme és monitorozása – Strengthening of potentially collapsing and sliding bluffs along Danube river – erosion prevention and monitoring of artificial scarps. In: Jakab Gergely–Szalai Zoltán (szerk.): *Talajpusztulás Térben és Időben. Az „Eróziós kerekasztal 2013” közelményei.* Budapest, 2013. december 12. Budapest 2014, 66–82.

Bauer 1863 | **Bauer János:** R[ész]. E[nsel]. S[ándor]. Okmánytára. 65. sz. A „Helynevek magyarázója” című munkához Nyerges Újfalú község eredete történelméről... *Sürgöny* 3/289 (december 18. péntek), 1863, 2 (oldalszám nélkül).

Bendefy 1976 | **Bendefy László:** *Mikoviny Sámuel megyei térképei. Különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire.* Budapest 1976.

Bendefy 1977 | **Bendefy László (sorozatszerk.):** *A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa 1. Helytartótanácsi térkép 3. rész 1730–2406. szám. Kézirat.* Budapest 1977.

Berényi 2018 | **Berényi Marianna:** Konstruktív rekonstrukció szimbólumokkal – Constructive Reconstruction with Symbols. *MúzeumCafé* 68, 2018/5 november-december, 77–94, 291.

Bél 2001 | **Bél Mátyás:** *Esztergom vármegye leírása.* Esztergom 2001.

Bogdán 1990 | **Bogdán István:** *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601-1874.* Budapest 1990.

Bózsa 2016 | **Bózsa Anikó:** *A szépségápolás tárgyi emlékegyke Pannonia Magyarországra eső részén – Instruments of beauty care from the Hungarian part of Pannonia.* PhD dolgozat. ELTE BTK. Budapest 2016.

Bödöcs 2008 | **Bödöcs András:** *A római kori úthálózat térinformatikai vizsgálata a mai Magyarország területén.* PhD dolgozat. ELTE BTK. Budapest 2008.

Bödöcs 2016 | **Bödöcs, András:** *Denkmäler der römischen Straßen in Ungarn.* Dissertationes Pannonicae (ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestiensis provenientes) Ser. 4 Vol. 4. Budapest 2016.

CIL 3 | **Mommsen, Theodorvs–Hirschfeld, Otto–Domaszewski, Alfredvs (Edidervnt):** *Corpus Inscriptionvm Latinarvm. Volvminis tertii svpplementum. Inscriptionvm Orientis et Illyrici latinarvm svpplementvm.* Berolini 1873.

Czobor 1877 | **Czobor Béla:** Hazai tud. intézetek és leletek. *Archaeologiai Értesítő* 11, 1877, 227–228.

Desjardins 1873 | **Desjardins, Ernő [Ernest]:** *Inscriptiones monumentorum Romanorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest – A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei.* Acta Nova Musei Nationalis Hungarici 1. Budapest 1873.

Dombay 1957 | **Dombay János:** Későrómai temetők Baranyában – Spätromische Friedhöfe im Komitat Baranya. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 2, 1957, 181–330.

DuBois 2015 | **DuBois, Michael. S.:** *Auxiliae – A compendium of non legionary units of the Roman Army.* Cincinatti 2015.

Facsády 2009 | **R. Facsády Annamária:** *Aquincumi ékszerek – Jewellery in Aquincum.* Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye 1. Budapest 2009.

Fényes 1837 | **Fényes Elek:** *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 2. kötet.* Pest 1837.

Fischer 2012 | **Fischer, Thomas:** *Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte.* Regensburg 2012.

Forster 1906 | **Báró Forster Gyula (szerk.):** *Magyarország műemlékei. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Második kötet.* Budapest 1906.

FMRU 1999 | **Lányi, Vera–Redő, Ferenc–Torbágyi, Melinda (Hrsg.):** *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Band 3, Komitat Komárom-Esztergom.* Berlin – Budapest 1999.

FRE DL 2 2018 | *Frontiers of the Roman Empire – The Danube Limes. Volume 2 – ID-files of the component parts of the property.* Pécs 2018.

FRE RPH 2011 | *Frontiers of the Roman Empire – Ripa Pannonica in Hungary (RPH). Nomination Statement Vol. 1–2.* Budapest 2011.

Gabler 2003 | **Gabler, Dénes:** Ad Statuas castellum. In: Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica.* Budapest 2003, 70–72.

Gábor 2003 | **Gábor, Olivér:** Lugio castellum. In: Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica.* Budapest 2003, 130–132.

Gerő 1955 | **Gerő László**: *Magyarország várépítészete*. Budapest 1955.

Gudea 2013 | **Gudea, Nicolae**: Der Limes der Provinz Pannonia Inferior (106-294 n. Chr.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 60/2, 2013, 459–658.

Hainzmann 1991 | **Hainzmann, Manfred**: Die Inschriften der Instrumenta Inscripta Latina. In: Hainzmann, Manfred–Visy, Zsolt (Hrsg.): *Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften, Ausstellungskatalog*. Pécs 1991, 9–12.

Hampel 1891 | **Hampel József**: A Nemzeti Múzeum Régiség-tárának gyarapodása. *Archaeologiai Értesítő* 11, 1891, 282–283.

Helischer 1988 | **Helischer József**: Esztergom vármegye statisztikai, történeti és helyrajzi leírása (1827). *Esztergom Évtapjai – Annales Strigoniensis* 1988.

Hoss 2014 | **Hoss, Stefanie**: *Cingulum Militare. Studien zum römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Ch.* PhD Thesis. Universiteit Leiden. Leiden 2014.

Hrenkó 1976 | **Hrenkó Pál**: Bottyán-sáncok a Duna mentében. *Geodézia és Kartográfia* 28/2, 1976, 139–144.

Ismeretlen 1877 | **Ismeretlen**: Lajstroma a Magyar nemzeti museum számára f. évi junius hóban részint ajándékozott, részint megvett tárgyaknak. *Budapesti Közlöny* 155 (július 10. kedd), 1877, 5382.

Ismeretlen 1924a | **Ismeretlen**: Hatalmas római táborra bukantak Tokodon és Nyergesújfalun. *Világ* 15/241 (november 13. csütörtök), 1924, 10.

Ismeretlen 1924b | **Ismeretlen**: Római tábor maradványai. *Pécsi lapok* 3/280 (november 14. péntek), 1924, 2.

Ismeretlen 1927a | **Ismeretlen**: Jelentés az Orsz. Magy. Régészeti Társulat 1924–1925. évi működéséről. Az 1926. március hó 26-án tartott közgyűlésen előterjesztette Oroszlán Zoltán másodtitkár. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve – Jahrbuch der Ungarischen Archäologischen Gesellschaft* 2, 1923–1926 (1927), 332–338.

Ismeretlen 1927b | **Ismeretlen**: Kimutatás az Orsz. Magy. Régészeti Társulat 1922–26. évi működéséről. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve – Jahrbuch der Ungarischen Archäologischen Gesellschaft* 2, 1923–1926 (1927), 343–348.

Jobst–Ditmar-Trauth 1992 | **Jobst, Werner–Ditmar-Trauth, Gösta**: Rüstung und Bewaffnung des römischen Heeres. In: Jobst, Werner (Hrsg.): *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau*. Bad Deutsch Altenburg 1992, 247–305.

H. Kelemen 1979a | **H. Kelemen Márta**: Nyergesújfalu - Sánchegy Ny-i lába. In: Sz. Burger Alice (szerk.): Az 1978. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* 1. Ser 1. No. 32. Budapest 1979, 50.

H. Kelemen 1979b | **H. Kelemen, Márta**: Nyergesújfalu – Westfuß vom Sánchegy. In: Sz. Burger, Alice (Red.): *Archäologische Forschungen im Jahre 1978. Archaeologiai Értesítő* 106, 1979, 280.

H. Kelemen 1995 | **H. Kelemen Márta**: A legio I adiutrix téglavetője Dömösön – Die Ziegelei der Legio I. Adiutrix in Dömös. *Archaeologiai Értesítő* 121–122, 1994–1995 (1995), 97–114.

H. Kelemen 1997 | **H. Kelemen Márta**: Későrómai sírok a nyergesújfalui tábor temetőjéből – Late Roman Tombs from the Cemetery of the Nyergesújfalu Camp. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 5, 1997, 399–423.

H. Kelemen 2002 | **H. Kelemen Márta**: Késő római sírok az Esztergom-Szentkirályi dűlőben – Spätromische Gräber in Esztergom-Szentkirályi Flur. *Komárom Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9, 2002, 85–98.

H. Kelemen 2003 | **H. Kelemen, Márta**: Crumerum castellum. In: Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica*. Budapest 2003, 82–84.

H. Kelemen 2011 | **H. Kelemen Márta**: Késő római tégláégető kemence Esztergomból – Ein spätromischer Ziegelbrennofen aus Esztergom. *Archaeologiai Értesítő* 136, 2011, 135–163. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.136.2011.6>

H. Kelemen–Merczi 2019 | **H. Kelemen Márta–Merczi Mónika**: Római kori leletek az esztergomi Várhegyről. In: Merczi Mónika (szerk.): *Az esztergomi Várhegy a római korban – Der Burgberg von Esztergom in der römischen Kaiserzeit*. Budapest 2019, 112–329.

Korom 2015 | **Korom, Anita**: A Pesti-síkság barbaricum lelethelyeinek pecsételt kerámiatípusai – Stamped pottery types from the Barbaricum sites of the Pest Plain. In: Türk Attila (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. 1. kötet – Conference of Young Scholars on the Migration Period. Vol. 1.* Budapest – Esztergom 2015, 165–203.

Kottra 1985 | **Kottra Mihály**: *Nyergesújfalu a történelem tükrében*. Nyergesújfalu 1985.

Kovács 2006 | **Kovács Loránd Olivér**: Égetett agyag tetőfedő elemek a táci római kori településről. *Alba Regia* 35, 2006, 137–242.

Kovács 1999 | **Kovács Péter:** *Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén.* Studia Classica 1. Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Series Historica. Piliscsaba 1999.

Kovács 2003 | **Kovács, Péter:** Annamatia castellum. In: Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica.* Budapest 2003, 119–121.

Kovács 2019 | **Kovács Péter:** *Pannonia története a késő római korban (Kr. u. 284–395).* Budapest 2019.

König 2001 | **König Frigyes:** *Várak és erődítmények a Kárpát-medencében.* Budapest 2001.

Kubinyi 1852 | **Kubinyi Ágoston:** Folyó 1852-ik évi jun. 1-jétől jun. 30-káig a magyar nemzeti muzeum számára részint ajándékozott, részint megvétellett. *Pesti Napló* 3/704 (július 15. csütörtök), 1852, 3 (oldalszám nélkül).

Kurzmann 2006 | **Kurzmann, Renate:** *Roman Military Brick Stamps: A Comparison of Methodology.* British Archaeological Reports International Series 1543, Oxford, 2006. <https://doi.org/10.30861/9781841719757>

Lányi 1981 | **Lányi, Vera:** Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: Mócsy, András (Hrsg.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod.* Budapest 1981, 73–120.

Lőrincz 1977 | **Lőrincz, Barnabás:** *Pannonische Stempelziegel, Limes-Strecke Annamatia-Ad Statuas.* Dissertationes Archaeologicae Ser. 2. No. 5. Budapest 1977.

Lőrincz 1979a | **Lőrincz, Barnabás:** Die Ziegelstempel des spätrömischen Südostfriedhofes von Intercisa. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31, 1979, 293–312.

Lőrincz 1979b | **Lőrincz, Barnabás:** *Pannonische Stempelziegel 2. Limes-Strecke Vetus Salina-Intercisa.* Dissertationes Archaeologicae Ser. 2. No. 7. Budapest 1979.

Lőrincz 1981 | **Lőrincz, Barnabás:** *Pannonische Ziegelstempel 3. Limes-Strecke Ad Flexum-Ad Mures.* Dissertationes Archaeologicae Ser. 2. No. 9. Budapest, 1981.

Lőrincz 1990 | **Lőrincz Barnabás:** Segédcsapatok. In: Mócsy András–Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve.* Budapest 1990, 72–82.

Lőrincz 2001 | **Lőrincz, Barnabás:** *Die römischen Hilfstruppen während der Prinzipatszeit.* Wiener Archäologische Studien 3. Wien 2001.

Lőrincz 2002 | **Lőrincz, Barnabás:** Die Erzeugnisse der Privatziegeleien in Pannonien. In: Kuzmová, Klára–Pieta, Karol–Rajtár, Ján (Hrsg.): *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag.* Archaeologia Slovaca Monographiae. Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae 5. Nitra 2002, 153–166.

Lőrincz 2008 | **Lőrincz Barnabás:** A bélyeges téglák. In: Szabó Ádám–Tóth Endre (szerk.): H. Kelemen Márta: *Solva, Esztergom késő római temetői. Merczi Mónika és Lőrincz Barnabás tanulmányaival – Die spätrömischen Gräberfelder von Esztergom, mit Beiträgen von Mónika Merczi und Barnabás Lőrincz.* Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. 3. Budapest 2008, 479–553.

Lőrincz 2010 | **Lőrincz, Barnabás:** Ein Ziegelstempel der cohors V Callaeorum Lucensium aus Crumerum. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis* 46, 2010, 79–81.

Merczi 2002 | **Merczi Mónika:** Embertani adatok Nyergesújfalu-Sánchegy későrómai kori népeességéhez – Anthropologische Angaben zur spätrömischen Bevölkerung von Nyergesújfalu-Sánchegy. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9, 2002, 99–112.

Merczi 2014 | **Merczi Mónika:** *Nyergesújfalu (Ásatási dokumentáció és egyéb iratok: Sánchegy – SPAR).* Esztergomi Balassa Bálint Múzeum Adattára Nr. 663. Esztergom 2014.

Mócsy 1962 | **Mócsy András:** Pannonia. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband* 9. Stuttgart 1962, 516–776.

MRT 5 1979 | **Horváth István–H. Kelemen Márta–Torma István:** 15/4. Sánchegy 1. In: Torma István (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és Dorogi járás.* Budapest 1979, 266–267.

Nagy 1937 | **Nagy Lajos:** Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos köemlékek Szentendréről – Inschriftliche Steindenkmäler aus Szentendre mit Beziehungen zu Aquincum. *Archaeologiai Értesítő* 50, 1937, 85–116, 215–217.

Nagy 1942 | **Nagy Tibor:** Kutatások Ulcisia Castra területén (Előzetes jelentés az 1939. évi ásatásról) – Indagini sul territorio di Ulcisia Castra. *Archaeologiai Értesítő* Ser. 3. Vol. 3., 1942, 261–285.

Neogrády 1950 | **Neogrády Sándor:** A légifénykép és az archeológiai kutatások. *Térképészeti Közöny* 7, 3–4, 1950, 283–332.

Oldenstein 1977 | **Oldenstein, Jürgen:** Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 57, 1976, 49–284.

Ottományi 2016 | **Ottományi Katalin (szerk.):** A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok – The cemetery of the roman vicus at Budaörs. Budapest 2016.

Padányi 2000 | **Padányi Lajos:** *Nyergesújfalu monográfiája.* Nyergesújfalu 2000.

Padányi 2007 | **Padányi Lajos:** Crumerum. Nyergesújfalu mai helyén élt népek története a honfoglalásig. *Helytörténeti Olvasókönyv* 2. Nyergesújfalu 2007.

Padányi 2009 | **Padányi Lajos:** Sánc-hegy. <http://www.nyergesujfalu.hu/index.php/nyergesujfalu/nyergesujfalu-tortenete/52-sanc-hegy> [Elérés ideje: 2020. november 1.].

Padányi 2011 | **Padányi Lajos:** Mi volt, mi van, mi lesz? 2011. március 7. Hétfő. <http://www.nyergesujfalu.hu/index.php/nyergesujfalu/nyergesujfalu-tortenete> [Elérés ideje: 2020. november 1.].

Paksi et al. 2019 | **Paksi Szilvia – Kustár Rozália – Mácsai-Cser Júlia – Márkus Adrienn:** Nyergesújfalu város örökségvédelmi hatástanulmánya. Budapest 2019. http://www.nyergesujfalu.hu/Dokumentumok/kozerdeku/its/Nyergesujfalu_OROKSEGVEDELMI_HATASTANULMANY.pdf [Elérés ideje: 2020. november 1.].

Pastinszky – Tapolcainé 1977 | **Pastinszky Miklós – Tapolcainé Sárny Szabó Éva:** *Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtése Komárom megye.* Tatabánya 1977.

Princz–Teleki é. n. | **Princz Gyula – Gróf Teleki Pál:** *Magyar föld, magyar faj 2. Magyar földrajz. A magyar munka földrajza.* Budapest é. n. [1938?].

Pulszky 1872 | **Pulszky Ferenc:** Lajstroma az 1872. november hóban a m. n. museum számára részint ajándékozott, részint megvett tárgyakkal. *Budapesti Közlöny* 296 (december 25. szerda), 1872, 2371.

Radnai 1960 | **Radnai Lóránt:** Régészeti kutatás a magasból. *Élet és Tudomány* 15/26, 1960. június 26, 815–819.

Rákóczi 1978 | Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie Depuis 1703 jusqu'à sa fin. Archivum Rákócziánum. Series 3: scriptores. Œuvres de François II Rákóczi 1 – II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. *Archivum Rákócziánum. 3. Osztály: írók. II. Rákóczi Ferenc művei* 1. Budapest 1978.

RIC 4. 1 | **Mattingly, Harold – Sydenham, Edward Allan:** *The Roman Imperial Coinage.* Vol. 4. Part 1. London 1968.

RIC 7 | **Sutherland, Carol Humphrey Vivian – Carson, Robert Andrew Glindinning:** *The Roman Imperial Coinage.* Vol. 7. London 1981.

RIC 8 | **Sutherland, Carol Humphrey Vivian – Carson, Robert Andrew Glindinning:** *The Roman Imperial Coinage.* Vol. 8. London 1981.

RIC 9 | **Mattingly, Harold – Sutherland, Carol Humphrey Vivian:** *The Roman Imperial Coinage.* Vol. 9. London 1951.

Roldán Hervás 1974 | **Roldán Hervás, José Manuel:** *Hispania y el ejército romano: Contribucion a la historia social de la España antigua.* Salamanca 1974.

Rómer 1866a | **Rómer Flóris:** 19. Jegyzőkönyv. 1866. http://romer2015.hu/wp-content/plugins/pdf-viewer-for-wordpress/web/viewer-shortcode.php?file=http://romer2015.hu/wp-content/uploads/2016/05/romer_19_v.pdf&settings=001100010&lang=hu#page=&zoom=auto [Elérés ideje: 2020. november 1.].

Rómer 1866b | **Rómer Flóris:** 20. Jegyzőkönyv. 1866. http://romer2015.hu/wp-content/plugins/pdf-viewer-for-wordpress/web/viewer-shortcode.php?file=http://romer2015.hu/wp-content/uploads/2016/05/romer_20_v.pdf&settings=001100010&lang=hu#page=&zoom=auto [Elérés ideje: 2020. november 1.].

Rómer 1868 | **Rómer Flóris:** Az ósrégi agyagművéség viszonya a történelemhez. *Századok* 2 (hatodik füzet, június hó), 1868. 413–432.

Sashegyi 1979 | **Sashegyi Oszkár (Sorozatszerk.):** *A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa 1. Helytartótanácsi térképek 1. rész 1–789. szám. Kézirat.* Budapest 1979.

Schmidtová – Mathédesz 2016 | **Schmidtová, Jaroslava – Mathédesz L'udovít:** Nové nálezy jednotky piatej kohorty Lucensium – Neue Funde der Einheit der fünften Kohorte Lucensium. *Annales Musei Nationalis Slovaci, Archeológia Supplementum* 11, *Gedenkschrift für Magda Pichlerová, Studien.* Bratislava, 2016, 125–130.

Schoenwisner 1780 | **Schoenwisner, Stephanus:** *In Romanorum iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias ad Leg. XXX. vsqve, ut illud in Antonini itinerario postremis Wesselingi curis edito describitur, commentarius geographicus occasione repertarum colmellarum milliarium concinnatus opera et studio.* Pars 2. Budae 1780.

Soproni 1956 | **Soproni Sándor:** *Jelentés az Esztergom–Almásfüzitő közötti limesszakaszon végzett terepbejárásról.* 1956. ápr. 16–20. Szentendre, 1956. Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Digitális Képtár, jelzet: 56/2.L.I.

Soproni 1959 | **Soproni Sándor:** *Jelentés a nyergesújfalusi római őrtoronyról.* Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Digitális Képtár, jelzet: 37.Ny.I.

Soproni 1976 | **Soproni, Sándor:** Nyergesújfalu (Crumerum). In: Fitz, Jenő (Hrsg.): *Der römische Limes in Ungarn.* Az István Király Múzeum Közleményei, A. sorozat 22. szám. Székesfehérvár 1976, 42–43.

Soproni 1978 | **Soproni Sándor:** *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert.* Budapest 1978.

Spaul 2000 | **Spaul, John:** *COHORS2 The evidence for and a short history of the auxiliary units of the Roman Imperial Army.* British Archaeological Reports International Series 841. Oxford, 2000. <https://doi.org/10.30861/9781841710464>

Szepessy 1959 | **Szepessy Géza:** *Római téglabélyegek a Dorogi szénmedencében (Inscriptiones Tegularum Dorogi Szénmedence).* Ismeretterjesztő füzetek 5. Dorog 1959.

Szilágyi 1933 | **Szilágyi János:** *Inscriptiones Tegularum Pannonicarum, A pannoniai bélyeges téglák.* Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány Nominatae Budapestinensis Provenientes Ser. 2. Nr. 1. Budapest 1933.

Szilágyi 1972 | **Szilágyi, János:** Ziegelstempel. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Zweite Reihe, neunzehnter Halbband.* München 1972, 433–446.

Tari é. n. | **Tari Edit:** *Nyergesújfalu-Sánc-hegy ásati dokumentáció.* Esztergomi Balassa Bálint Múzeum Adattára, Nr. 666. Esztergom é. n.

Tari 2010 | **Tari Edit:** Nyergesújfalu, Sánc-hegy, In: Kisfaludi Judit (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 – Archaeological Investigations in Hungary 2009.* Budapest 2010, 295.

von Thiele 1833 | **von Thiele, J. C.:** *Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisch-statistisches Kundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend.* Kaschau 1833.

Tóth–Szabó 1999 | **Tóth István–Szabó Ádám:** *Bevezetés a római feliratok világába.* Pécs 1999.

Varsik 1996 | **Varsik, Vladimir:** Archäologische Topographie des antiken Gerulata. In: Kuzmová, Klára–Rajtár, Ján (Hrsg.): *Gerulata 1.* Nitra 1996, 7–43.

Vágner 2009 | **Vágner Zsolt:** *Nyergesújfalu, Örökségvédelmi hatástanulmány. Régészeti munkarész.* Pécel 2009.

Visy 1988 | **Visy, Zsolt:** *Der pannonische Limes in Ungarn.* Stuttgart 1988.

Visy 1989 | **Visy Zsolt:** *A római limes Magyarországon.* Budapest 1989.

Visy 2000 | **Visy Zsolt:** *A Ripa Pannonica Magyarországon.* Budapest 2000.

Visy 2003a | **Visy, Zsolt:** *The Ripa Pannonica in Hungary.* Budapest 2003.

Visy 2003b | **Visy, Zsolt:** *Vetus Salina castellum.* In: Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica.* Budapest 2003, 111–113.

Visy 2003c | **Visy, Zsolt:** *Intercisa castellum.* In: Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica.* Budapest 2003, 116–118.

Visy 2003d | **Visy, Zsolt:** *Lussonium fort.* In: Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica.* Budapest 2003, 122–124.

Visy et al. 2011 | **Visy Zsolt–Szabó Máté–Priskin Anna–Lóki Róbert (szerk.):** *A Danube Limes Program régészeti kutatásai 2008-2011 között. Jelentés a Danube Limes UNESCO World Heritage Site pályázat keretében a PTE BTK Régészet Tanszékének kutatócsoportja által végzett kutatásokról – The Danubian Limes Project Archaeological Research between 2008-2011. Report on the research carried out by the research team of the Department of Archaeology, University of Pécs within the framework of the Danube Limes UNESCO World Heritage Site project.* Pécs 2011.

Willburger 2012 | **Willburger, Nina:** *Neue Herren, alte Sitten. Das Fortleben keltischer Traditionen in römischer Zeit.* In: Röber, Ralph (Hrsg.): *Die Welt der Kelten. Zentren der Macht – Kostbarkeiten der Kunst.* Stuttgart 2012, 443–456.

Szerzők

Schilling László

Magyar Nemzeti Múzeum
Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság
H-1113 Budapest, Daróczi út 3.
schilling.laszlo@hnm.hu

Sörös F. Zsófia

Magyar Nemzeti Múzeum
Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság
H-1113 Budapest, Daróczi út 3.
soros.zsofia@mnm.hu

Jablonkai Dávid

Magyar Nemzeti Múzeum
Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság
H-1113 Budapest, Daróczi út 3.
jablonkai.david@hnm.hu

Novák Kristóf

Magyar Nemzeti Múzeum
Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság
H-1113 Budapest, Daróczi út 3.
novak.kristof@mnm.hu

Crumerum/Nyergesújfalu in the light of most recent research

Abstract

In 2017, as part of nominating the *Ripa Pannonica* in Hungary to the list of UNESCO World Heritage Sites, construction work began in order to provide a better presentation of the Roman period site *Crumerum*/Nyergesújfalu. Geophysical research was conducted in the area in 2017, followed by archaeological research in 2018.

Based on the previously reconstructed ground plans, probing was carried out in two locations at Sánc-hegy, archaeological site no. 2. The probing yielded negative results in terms of research on the walls of the Roman period encampment, which could be attributed to the potential inaccuracies in the previously available ground plan reconstruction of the encampment. Based on historical and archaeological data collected so far, a newer, pentagonal-shaped reconstruction was proposed.

A small metal find from probe no. 1 suggests military presence in the area during the late 2nd – early 3rd centuries AD. Additional small finds and coins show that the area was in use between the late 3rd and 4th centuries, possibly up to the early 5th century AD. The study concludes with the presentation of stamped bricks collected at site no. 1, located at the southwestern foothills where a *vicus militaris* (a settlement near the encampment) is presumed to be located.

KEYWORDS: GROUND PLAN OF THE CASTELLUM,
SMALL METAL FINDS AND COINS OF THE CASTELLUM, STAMPED BRICKS OF THE VICUS MILITARIS